

Teşekkül Sürecinde Sûfilere Baskı Örnekleri Bağlamında Tasavvuf İliminin Oluşumu

Abdulkadir Demir | ORCID: 0000-0001-7442-3127 | abdulcadir.demir1@ogr.sakarya.edu.tr

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, Sakarya, Türkiye

<https://ror.org/04ttnw109>

Öz

Günümüzde tasavvuf ilminin oluşumuna dair hususlar araştırmacıların ilgisini çekmekte ve bu konuda çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışma tasavvuf ilminin oluşumuna yönelik yapılan çalışmalara katkı sağlamak adına sûfilere karşı yapılan baskı hadiselerinin tasavvuf ilminin oluşumuna ne gibi etkilerinin olduğunu incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma başlığımızın odak noktası olan baskı hadiseleri incelendiğinde verilerin çoğunlukla sûfi müelliflerinin anlatılarından oluştuğu görülmektedir. Kaynak çeşitliliğinin eksikliği göz önüne alınarak baskı örnekleri üzerinde genel bir yargıya varmaktan kaçınmak gerekmektedir. Kaynaklarda belirtilen baskı örneklerinin bireysel mi yoksa mihne olayındaki gibi toplu bir baskı hadisesi olup olmadığı incelendiğinde baskıların önemli ölçüde bireysel hadiseler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu vesileyle sûfilere karşı Sülemî'nin *Mihanu's-sûfiyye* adlı eserinde işaret ettiği gibi toplu bir mihne sürecinden bahsedilemeyeceği düşünülebilir. Ancak her ne kadar alana dair kaynak çeşitliliği yetersiz olsa da eldeki kaynaklar baskı hadiselerinin yaşandığında ittifak halindedir. Baskıların özellikle zühd döneminden tasavvuf dönemine geçiş sürecinde yaşandığı görülmektedir. Bu haliyle Kuşeyrî'nin söylemiyle H. II. asırdan itibaren sûfiler olarak anılan tasavvuf ehlinin yeni oluşturdukları fikir ve davranışlarının toplum ve özellikle ulemâ tarafından hoş karşılanmadığı görülmektedir. Yaşanan çatışmanın baskılar ve sûfilerin buldukları toplumdan uzaklaştırılmasıyla sonuçlanması üzerine sûfi müellifleri eserler kaleme alarak tasavvufa yöneltilen suçlamalara karşı tasavvufun Ehl-i sünnet çizgisinde olduğunu savunmuşlardır. Sûfi müellifleri eserlerinde baskı hadiselerinin varlığından ve sûfiler arasında sahte sûfilerin olduğundan ısrarla söz etmişlerdir. Sûfilerin eserlerinde bu hususlara değinmesinin sebebi tasavvufa yöneltilen suçlamaların sahte sûfilerden dolayı olduğunu belirterek tasavvufu diğer İslamî ilimler

arasına yerleştirmek istemeleridir. Onların bu uğraşları karşılık bulmuş olmalı ki XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren sûfiler ve onların çatışma yaşadıkları zümreler arasında uzlaşma emarelerine rastlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Tasavvuf, Sûfiler, Zühd, Ulemâ, Ehl-i Sünnet, İslâmî İlimler

Atıf Bilgisi

Demir, Abdulkadir. “Teşekkül Sürecinde Sûfilere Baskı Örnekleri Bağlamında Tasavvuf İlminin Oluşumu”. *Nisar* 2 (Mayıs 2023), 113-142.

Geliş Tarihi	16.01.2023
Kabul Tarihi	24.03.2023
Yayın Tarihi	31.05.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	nisardergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Formation of Science of Sufism in the Context of Press Examples to Sufis in the Process of Entity

Abdulkadir Demir | ORCID: 0000-0001-7442-3127 | abdulcadir.demir1@ogr.sakarya.edu.tr,
Graduate Student, Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of
History, Sakarya, Türkiye

<https://ror.org/04ttnw109>

Abstract

Today, the issues related to the formation of the science of Sufism attract the attention of researchers and various studies are carried out on this subject. This study aims to examine what kind of effects the incidents of pressure against Sufis have on the formation of the science of Sufism in order to contribute to these studies conducted for the formation of the science of Sufism. When the pressure incidents, which are the focus of our working title, are examined, it is seen that the data mostly consist of the narratives of Sufi authors. Given the lack of diversity of sources, it is necessary to avoid making a general judgment on examples of pressure. When it examines whether the examples of pressure mentioned in the sources are individual or collective pressure, as in the mihna event, it is revealed that pressure is a highly individual event. On this occasion, it may be thought that a collective mihna process cannot be mentioned against the Sufis, as Sulemi points out in his work *Mihanu's-sufiyya*. However, although the diversity of resources in the field is insufficient, the available resources are in alliance when pressure incidents occur. It is seen that the pressures were experienced especially during the transition period from the period of asceticism to the period of mysticism. As is, it is seen that the newly formed ideas and behaviors of the people of Sufism, who have been referred to as Sufis since H. 2nd century with the discourse of Kuşeyri, are not welcomed by society and especially by the ulema. After the conflict resulted in pressure and the removal of Sufis from their community, Sufi authors wrote works advocating that Sufism was along the lines of Ahl as-sunnah against the accusations against Sufism. Sufi authors have persistently mentioned the existence of incidents of pressure in their works and that there are deceptive Sufis among Sufis. The reason why Sufis mention these issues in their works is that they want to place Sufism among other Islamic sciences by stating that the accusations against Sufism are due to deceptive Sufis. Their efforts must have been reciprocated, as there have been signs of reconciliation between the Sufis and the community with which they have been in conflict since the first half of 11th century.

Keywords

Mysticism, Sufis, Asceticism, Ulama, Ahl al-Sunnah, Islamic Sciences

Citation

Demir, Abdulkadir. “Teşekkül Sürecinde Sûfilere Baskı Örnekleri Bağlamında Tasavvuf İlminin Oluşumu”. *Nisar* 2 (Mayıs 2023), 113-142.

Date of Submission	16.01.2023
Date of Acceptance	24.03.2023
Date of Publication	31.05.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	nisardergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslâmî ilimlerin oluşumu Kur'an ve sünnetin yorumlanması ve aktarımı özelinde gelişmiştir. İlimlerin ilk oluşumları sürecinde ilimler münferit bir yapıya sahip olmayıp birbirleriyle ilişki içerisinde olmuştur. Muhaddislerin aynı zamanda fakih ve fakihlerin de aynı zamanda kelâm ilmiyle meşgul olması gibi durumlar olağan olarak gelişmiştir. Aynı durum sûfiler için de geçerlidir. Sûfilerin aynı zamanda hadis ilmiyle ilgilenmesi tasavvufun teşekkül sürecinde ve sonraki dönemlerinde yaygın bir durumdur. İslâmî ilimlerin birbirleriyle yakınlıkları kadar aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklar da ilimlerin oluşum sürecinde olağan bir durum olarak gelişmiştir. Ancak bu anlaşmazlık ortamı tasavvuf ilminin gelişiminde diğer ilimlerin gelişimleriyle kıyaslandığında özel bir yeri teşkil etmektedir. Zira tasavvufun diğer İslâmî ilimler gibi ilmî bir disiplin olarak kabul görmesi kolay olmamıştır. Tasavvufun teşekkül süreci ve tasavvuf ilminin oluşumu, sûfilerin İslâm toplumunun diğer zümreleriyle -siyasiler, âlimler ve Müslüman halk- olan ilişkileri bağlamında incelenmesi önem arz etmektedir. Bu süreçte tasavvufun diğer çevrelere kabul ettirilmesi, onların varlıklarını devam ettirebilmeleri ve fıkıh, hadis ve kelâm gibi diğer zâhiri ilimlerle birlikte ilmî bir disiplin olarak kabul görmesi için gereklidir. Bunun yanında tasavvufun teşekkül dönemi sûfilerin diğer zümrelerle ilişkilerinin tanımlanmasının oldukça güç olduğu bir dönemdir. Sûfilerin diğer zümrelerle ilişkilerine ve faaliyetlerine dair veriler çoğunlukla sûfilerin kendi çevresi tarafından kaleme alınmıştır. Bu kaynakların aktarımlarında da sûfilere yönelik oldukça fazla baskı örneğiyle karşılaşmaktadır. Tasavvuf dışı çevreler tarafından aktarılan verilerin yetersizliği tasavvuf kaynaklarının aktardığı sûfilere yönelik baskı örneklerine ihtiyatlı bir yaklaşımı gerektirmektedir. Ele alacağımız baskı örneklerine yönelik tek taraflı aktarımların yanılabilme ihtimali sıhhatli bir görüşe sahip olmayı güçleştirmektedir. Bu sebepten kaynakların belirttiği tavır şekilleri üzerinden genel bir kanıya varmak yerine -Başer ileride göreceğimiz üzere önemli bir yaklaşım örneği ortaya koymaktadır- sûfi müelliflerinin bu baskı hadiseleri karşısındaki tavırları bizce çok daha önemli bir hususu oluşturmaktadır. Bu minvalde sûfilerin baskı hadiselerine karşılık oluşturdukları tavrı ve baskı hadiselerinin tasavvuf ilminin oluşumuyla bağlantısını incelemeye çalışacağız.

1. Zühd Döneminin Sonu: Sûfiler ve Diğer Zümreler Arasındaki Çatışmanın İlk İzleri

Tasavvuf başlangıçta zühd hayatı yaşayan çok az kişi tarafından benimsenen ve münzevi (tek başına yaşayan) bir hayat süren kişilerden oluşuyordu. Yeni şehir hayatına karşı olan zâhid kimseler sosyalleşmeye karşı durarak şehirden uzaklaşıp inziva hayatını benimsediler. Ancak özellikle Abbâsî hanedanının yönetime gelmesi ve gelişen şehir hayatı ile zâhidlerin şehre yönelmeleri söz konusu oldu. Ekrem Demirli de sosyal yapı üzerinden tasavvuf ve zühdü açıklarken "Sünnî tasavvuf dönemi" olarak zâhidlerin şehre dönmelerini ve uzlaşmacı tavırlarıyla Sünnî akide içerisine dahil olma mücadelelerine

değirmiştir.¹ Nicholson süflerdeki bu değişimi tasavvuf yoluna giren müridin bir gün büyük bir şeyh olup kendisine hürmet edilen ve birçok müride hitap eden bir şeyh olabileceğini anlaması olarak açıklar.² Bu minvalde VII. yüzyılda bireysel bir kurtuluş çabası olarak başlayan zâhidler hareketi, VIII. yüzyılın sonlarına doğru kolektif bir dini hareket haline geldi.³ Bu durum marjinal(aykırı) bir yaşam benimseyen, mistik görüşler barındıran ve kendilerini seçkin bir zümre olarak görüp bu doğrultuda kendilerini toplumdaki soyutlama uğraşında olan süfi çevrenin sosyal yaşama dahil olmalarıyla diğer sosyal tabakalarla çatışmasını da beraberinde getirecekti. Bu aynı zamanda zühd döneminin son bulduğu anlamına geliyordu. Kuşeyrî de (öl. 465/1072) bu ayrıma dikkat çekerken “zâhid, âbid” gibi kelimelerin yerine “süfi, mutasavvıf” gibi kelimelerin kullanımının H. II. asırdan önce başladığına ve bunu takip eden yıllarda kullanımının arttığına dikkat çekmektedir.⁴

İlk zâhidlerin yönetimle ilişkilerine baktığımızda onlar yöneticilerle ne doğrudan ne de dolaylı hiçbir ilişki biçimini uygun görmemişlerdir.⁵ Bir adam Abdullah b. Mübârek’e (öl. 181/797) gelip “Ben terziyim, sultanın avanesinden birileri için bir şeyler dikmiş olabilirim, ne dersin ben de zalimlerin yardımcılardan sayılır mıyım?” diye sorduğunda İbn Mübârek’in “Sen zalimlerin yardımcılardan değil bilakis zalimlerden birisin”

¹ Ekrem Demirli, “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”, *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (Nisan 2016), 12-18; Ekrem Demirli’nin tasavvufun diğer din ilimleriyle ilişkilerine ve sistematik bir din ilmi olma mücadelesine dair bir diğer çalışması için bk. a.mlf. Tasavvufun Bir Din Bilimi Haline Gelmesi: Ümmi Geleneğin Dönüşme Süreci ve Nesnel Bilim Alanının Genişlemesi”, *Balkan Çalışmaları Dergisi* 1/1 (Aralık 2021), 7-37; Tasavvufun teşekkül döneminde bazı şehirler süfi için merkez teşkil etmiştir. İlk merkezler Medine, Basra ve Kûfe medreseleri şeklinde oluştu. Zühd Döneminin tasavvufta dönüşmesi ve süflerin şehirlerde daha çok yer edinmeleriyle birlikte farklı ekollerin oluştuğu süfi okullar ortaya çıkmıştır. Hâris el-Muhâsibî’nin kurduğu Bağdat Medresesi, Zünnûn el-Mısrî’nin Mısır Medresesi ve Ebû Süleymân ed-Dârânî’nin kurduğu Şam Medresesi bunlardandır. Horasan’a da yayılan tasavvufun ilk merkezi Belh Medresesidir. Bu medresenin ilk temsilciliğini İbrâhim b. Ethem ve Şakik-i Belhî yapmıştır. Hicri üçüncü asrın ortasında Hamdûn el-Kassâr’ın önderliğinde Melâmiyye’nin zuhur ettiği Nişabur, Horasan tasavvufunun bundan sonraki merkezini oluşturmuştur. Irak tasavvufunun merkezini ise sahv ekolünün temsilcisi olan Cüneyd-i Bağdâdî’nin önderliğinde Bağdat Medresesi oluşturmuştur. Bk. Ebu’l-Alâ Affî, *Tasavvuf: İslâm’da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 80-93; Hassan Abu Hanieh, *Sufism and Sufi Orders: Gods Spiritual Paths Adaptation and Renewal in the Context of Modernization* (Amman: Friedrich-Ebert-Stiftung Publis, 2011), 47-48.

² Reynold A. Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, çev. Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 55.

³ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 1/176; Hanieh, *Sufi Orders*, 43.

⁴ Abdülkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 95.

⁵ Hacı Bayram Başer, “Klasik Dönem İslam Toplumunda Süfler ve Siyaset: Karşılıklı Etkileşimlerin Tasavvufun Gelişimindeki Rolü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Tarihten Günümüze Süfi-Siyaset İlişkileri*, ed. Salih Çift - Takyettin Karakaya, haz. İsmail Kurt (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 63.

diyerek sert bir cevap verdiği aktarılır.⁶ Süfyan es-Sevrî ise Kur'an'dan bir ayeti okumak için dahi yöneticilerin yanına gidilmemesi gerektiğini öğütlemiştir.⁷ İlk zâhidlerin yönetimle yaşadığı çatışmaya dair verebileceğimiz nadir örneklerden biri Hasan el-Basrî ile Haccâc es-Sekafî (ö. 95/714) arasındadır. Avfî'nin aktardığı rivayete göre bir vakit Haccâc şaşalı bir köşk inşa ettirmiş ve Hasan el-Basrî'de oraya gidip Haccâc'ı yaptığı bu müsriften dolayı eleştirmiştir. Bunun üzerine Haccâc, Hasan el-Basrî'yi katletmek istemiştir. Hasan el-Basrî ancak Allah'a ettiği dua neticesinde kurtulabilmiştir.⁸

Kaynaklarda sûfiler ve zâhidler arasında ayırım yapılmaktadır. Sülemî (öl. 412/1021), *Tabakâtu's-sûfiyye* adlı eserinde ilk tabakada zâhidlerden bahsederken sonrasında sûfilerden bahsetmektedir.⁹ Kuşeyrî de daha önce değindiğimiz üzere zühhd dönemini H. II. asırla sınırlandırmaktadır. Daha geç bir tarihte yaşamış olan İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de bu ayırma dikkat çekerken zühdü hiç kimsenin yermediğinden fakat zühhd döneminden tasavvuf dönemine geçişte sûfilerin ulemâ tarafından eleştirildiğinden bahsetmektedir.¹⁰ Cevzî'nin tabiriyle zühhd ve tasavvuf dönemi arasındaki ayırımın tam olarak ne zaman ve nasıl gerçekleştiğini ifade etmek güçtür. Ancak bu geçiş sürecinde yaşanan değişimlerin özellikle halk ve ulemâ tarafından eleştirildiği görülmektedir.¹¹

Zâhidlerin şehre yönelmelerinin ardından tasavvuf üzerine oluşturdukları yeni fikirleri toplumla çatışmaya ve özellikle diğer âlimlerin sert eleştirilerine neden olmuştur.¹² Şimdi kaynaklarda İslam ülkesinin farklı şehirlerinde ortaya atılan bu fikirlere karşı oluşan tepkileri bölgesel ve tarihi olarak incelemeye çalışacağız.

2. Abbâsî Sınırlarında Sûfilere Karşı Baskı Örnekleri

⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 4/353.

⁷ Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhab b. Ali Abdilkâfî es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübidü'n-Nikam (Makamlar ve Meslek Ahlakı)*, ed. Halit Özkan, haz. Harun Yılmaz - Muhammet Enes Midilli (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019), 126.

⁸ Sedîdeddîn Muhammed Avfî, *Câmi'ü'l-Hikâyât Tercümesi*, çev. Nazîr İbrâhîm, haz. Müjgân Çakır (İstanbul: Dün Bugün Yarınlı Yayınları, 2019), 229; Zâhidlerin siyasetle ilişkileri hakkında bk. Zafer Erginli, "İlk Zâhidlerin Siyasetle İlişki Biçimlerinin Tasnifi Mümkün Müdür?", *Tarihten Günümüze Süfi-Siyaset İlişkileri*, ed. Salih Çift - Takyettin Karakaya, haz. İsmail Kurt (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 117-174.

⁹ Bk. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye (İlk Zâhid ve Sûfiler)*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2018).

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîs-i İblîs (Şeytanın Ayartması)*, çev. Savaş Kocabaş (İstanbul: Elif Yayınları, 2003), 220.

¹¹ Zühdden tasavvufa geçiş süreci ve yaşanan çatışmalar hakkında daha geniş bilgi için bk. Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din - Yorum - Dindarlık*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 231-268; Zühhd dönemi ve zâhidler hakkında daha geniş bilgi için bk. Ignaz Goldziher, "İslamiyetin İlk Zamanlarında Zühhd", çev. Hayrani Altıntaş, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 539-546

¹² İbnü'l-Cevzî, *Telbîs-i İblîs*, 218-220; Cevzî, burada Ebû Tâlib el-Mekkî'yi misal göstererek şehre yönelen sûfilerin ortaya koydukları fikirlerine yönelik karşılaştıkları muameleyi ortaya koymaktadır. Bk. a.mlf. *Telbîs-i İblîs*, 219-220.

2.1. Abbâsî Merkezi ve Çevresinde Süflere Karşı Baskı Örnekleri

İlk dönem sûfi müelliflerinin hemen hepsi eserlerinde sûflerin diğer zümreler tarafından baskıya maruz kaldıklarını iddia etmişlerdir. Baskı hadiselerinin genelde sûfi müelliflerinin kaleminden aktarılması dolayısıyla genel bir kanıya varmak yerine baskıyı uygulayan zümreleri sınıflandırmak ve Başer'in yaptığı gibi baskının bireysel kaynaklı mı yoksa Me'mun döneminde yaşanan mihne hadisesindeki gibi genel bir baskı olup olmadığını incelememiz önemlidir.¹³ Ünlü sûfi müellifi Sülemî için süflere karşı bir mihne hadisesinden bahsetmek mümkündür. Nitekim o kaleme aldığı *Mihanu's-sûfiyye* adlı risalesiyle buna işaret etmektedir.¹⁴ Ancak Sülemî'nin iddiası genel bir kanıya varmak için yetersizdir. Bunun nedenlerine baskı hadiselerini incelememizin ardından ulaşacağız.

Siyasi zümreler tarafından baskıya maruz kalan ilk örneği Süfyân-ı Sevrî (öl. 161/778) oluşturmaktadır. O, zalim olarak adlandırdığı yönetimi her fırsatta eleştirmiştir. Bu yüzden Ebû Ca'fer (öl. 158/775) yönetiminin takibine maruz kalmıştır. Mekke'ye kaçtı ise de orada yakalanıp hapsedilmiş ve asılması için emir verilmiştir. Fakat bu sırada halife Ebû Ca'fer'in ölmesi üzerine serbest bırakılmıştır. Sevrî, halife Mehdî'nin Kûfe kadılığı teklifini kabul etmemesi üzerine bu halifeyle de arası açılmış ve Abbâsî yönetimi tarafından takibata uğramıştır. Sevrî yine kaçıp ilk önce Mekke'ye, oradan da Basra'ya gidip burada yerleşmiş ve vefatına kadar burada dersler vermiştir.¹⁵

Bağdat'ın ünlü sûfilerinden Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî (öl. 295/908) ise iktidarla pek çok kez karşı karşıya gelmiştir. Nûrî, ileride ayrı bir bölümde işleyeceğimiz Gulâmu Halîl hadisesinden sonra Rakka'ya gitmek üzere Bağdat'ı terk etmiştir. Bu yıllarda Gulâmu Halîl hadisesinin de etkisiyle münzevi bir yaşam süren Nûrî, Bağdat'a bir daha ancak devrin halifesi el-Mu'temid'in (öl. 279/892) ölümünden sonra dönmüştür. Nûrî'nin yeni halifeyle de çatışan yönleri olmuştur. Nuri, Halife el-Mu'tazid'i (öl. 289/902) zaman zaman eleştirmiştir. Nûrî, bir keresinde halifeyle ait olan şarap küplerini kırdığı için bizzat el-Mu'tazid tarafından sorgulanmıştır. Bu sorgulamada Nûrî muhtesib olma iddiasında bulunarak bu yaptığının kendisinin görevi olduğunu belirtmiştir. Halife ona "Seni kim tayin etti?" diye sorduğunda Nuri'nin cevabı: "Seni halife olarak tayin eden kişi" şeklinde olmuştur.¹⁶ Muhtemelen bu hadiseden sonra halife Mu'tezid'in veziri, Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî'ye süflere dağıtılmak üzere bir miktar para vermiştir. Nûrî, bunları boş bir eve döktürmüş ve süflere dağıtmıştır.¹⁷ Sosyal düzene karşı olan, pek çok şatahat¹⁸ hali ile

¹³ Başer, "Klasik Dönem İslam Toplumunda Süfler ve Siyaset", 89.

¹⁴ Bk. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Târîhu's-Sûfiyye ve bi-zeylihî Mihanu's-Sûfiyye*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir, "Sülemî'nin Mihanu's-Sûfiyye'si: İnceleme ve Tercüme", çev. Hikmet Konur, *AKADEMİAR Dergisi* 8 (Haziran 2020), 56.

¹⁵ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1974), 56.

¹⁶ Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan (İstanbul: İBÜ Yayınları, 2017), 23; Muhtesib toplum arasındaki haksız kazanca engel olmak ve pazardaki malların fiyatlarını denetlemekten sorumlu kimsedir. Bk. Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am*, 121-122.

¹⁷ Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*, haz. H. Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları,

yargılanan ve sûflerin vecd halini en derinden yaşayan Nûrî'nin ölümü de bu hal üzere olmuştur. Nûrî dinlediği bir beyit üzerine vecd haliyle dolaşmaya başlamış ve gövdeleri kesilen bir sazlığa düşmüştür. Çıplak ayaklarının kesilmesi sonrası kangren olmuş ve bu sebepten ölmüştür.¹⁹

Kimi sûfî önderlerinin tasavvufa yönelmeden önceki hayatlarında devlet görevlisi olduğu bilinmektedir. Bu sûflerden biri olan Ebû Bekir Şiblî (öl. 334/946), Abbâsîler döneminde birtakım kamu görevlerinde bulunmuştur. Bunlardan biri olan Rey'e bağlı Dünbavend valiliği yaptığı sırada devrin sûflerinden Hayr en-Nessâc'ın (öl. 322/934) sohbetlerinden etkilenerek valilik görevini terk edip tasavvuf yolunu tutmuştur. Şiblî, tasavvufa yöneldikten sonra da devlet kademeleriyle ilişkisini sürdürmüştür. Kamusal alanda vaazlar da veren Şiblî, siyasetle olan ilişkileri sebebiyle hocası Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) tarafından eleştirilmiştir. Coşkulu bir tasavvuf anlayışı -sekr hali- yaşayan Şiblî'ye bulunduğu toplum tarafından delilik yaftası yapııştırılmış ve bazı tasarruflarından dolayı vezir Ali b. İsa (öl. 334/946) tarafından tımarhaneye yatırılmıştır.²⁰ Ebu Nuaym (öl. 430/1038) onun vezir Ali b. İsa tarafından tımarhanede ziyaret edildiğini ve Şiblî'nin kendisiyle yakından ilgilenen veziri, halife Muktedir'e karşı uyardığını belirtmektedir.²¹

Bağdat'ta sûflerin imamı olan ve fakih kimliğiyle de tanınan Cüneyd-i Bağdâdî, Serrâc'ın (öl. 378/988) ifadesine göre "Tavûsü'l-ulemâ" lakabıyla anılmasına rağmen kaç kere aranmış, yakalanmış ve hakkında küfür ve zındıklık ithamında bulunulmuştur.²²

Fukahâ ile sorun yaşayan sûfilere baktığımızda ilk örneklerden birini Hâris el-Muhâsibi (öl. 243/857) ile Ahmet b. Hanbel (öl. 241/855) arasında yaşanan sorunlar oluşturmaktadır. Muhâsibi fikirleri sebebiyle Ahmet b. Hanbel'in eleştirilerine uğramış ve Hanbelilerin baskılarına maruz kalmıştır.²³ Ahmed b. Hanbel, Muhâsibî'nin kelâmla ilgili fikirlerine sert eleştiriler yöneltmiş ve onun takipçilerinin de baskılarıyla Muhâsibî

1996), 200

¹⁸ Sûflerin sekr, vecd, cezbe ve istiğrak gibi manevi coşkunluk halleri sonucunda dile getirdikleri sözleridir. Bk. Süleyman Uludağ, "Şathiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/370.

¹⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 215-282.

²⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 49; Ali b. Osman Cüllâbî Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 218; Kuşeyrî, *Risâle*, 132; Gerhard Bowering, "Zulme Uğrayan ve İlhada Suçlanan İlk Sûfler", çev. Abdurrezzak Tek, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Haziran 2003), 371; Dilaver Güner, "ŞİBLİ, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/125; Şibli saray memurlukları yapan bir sülaleden gelmektedir. Dayısı İskenderiye'de emîr-ul umerâ görevi yaptı. Babası sarayda perdedârların başı (sâhib'ul-huccâb) olduğu gibi Şiblî'nin kendisi de el-Muvaffak'ın perdedârlık görevini yapmıştı. Bk. Ahmed Subhi Furat, "Ebû Bekr eş-Şiblî (V. 334-945)", *İslâm Medeniyeti Dergisi*, S. 15 (Ekim 1968), 12.

²¹ Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve-Tabakatu'l-Asfiyâ*, çev. Hüseyin Yıldız vd. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015), 8/604-605.

²² Serrâc, *el-Lüma'*, 402

²³ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Târîhu's-Sûfiyye ve bi-zeylihî Mihanu's-Sûfiyye*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir, "Sülemî'nin Mihanu's-Sûfiyye'si: İnceleme ve Tercüme", çev. Hikmet Konur, *AKADEMİAR Dergisi* 8 (Haziran 2020), 56.

gizlenmek zorunda kalmıştır. Hanbelilerin baskısı öyle sert olmuştur ki Muhâsibî öldüğünde cenazesinde yalnızca dört kişi bulunabilmiştir.²⁴

Tasavvufta fena ve beka ikiliğini sistemleştiren Ebû Saîd Harrâz'ın (öl. 279/892) *Kitâbü's-sır* isimli eserindeki bazı ifadeleri Bağdatlı âlimler tarafından sapıklık ve küfür olarak yorumlanmıştır. Bu sebepten 264/878 de yaşadığı Bağdat şehrinden zorla çıkartılmış ve ardından önce Buhara'ya, oradan da Mekke'ye gidip yerleşmiştir. Öğretileri dolayısıyla Mekke valisi tarafından kovulan Harrâz, Mısır'a gitse de burada "Allah'la benim aramda perde yoktur" şeklindeki sözü sebebiyle tepkiyle karşılanmış ve daha sonra Basra'ya yerleşmiştir. Bu süreçte hem âlimlerin hem de yöneticilerin tepkisini çeken Harrâz, muhtemelen son yerleştiği Basra'da 279/892 yılında vefat etmiştir.²⁵ Harrâz bu sınıflandırmamızda hem devlet yöneticileri hem de fukahâ tarafından baskıya maruz kalan bir sūfîdir.

Sehl Tüsterî (öl. 283/896), yaşadığı dönemde ulemânın baskıları ve halkın da desteğiyle bulunduğu şehirlerde baskıya maruz kalmıştır. O, memleketi Tüster'den ve sonrasında yerleştiği Basra'dan yaşadığı baskılar sonucunda çıkarılmıştır. Sehl'in buralardan çıkarılma nedeni onun Saffârîler Devleti'nin kurucusu olan Ya'kûb b. Leys'e yardım etmesi ve Zencilerin isyanından kaçması gibi hususlar olabilir. Ancak sūfî kaynakları onun fikirleri sebebiyle buralardan çıkarıldığını belirtmektedir. Buna göre Tüsterî melekler, cinler ve şeytanların yanına geldiğini ve onlarla konuştuğunu söylediği iddiasıyla halkın baskısına uğramış ve Tüster'den kovularak Basra'ya yerleşmiştir.²⁶ Tüsterî burada da fikirleri nedeniyle sorunlar yaşamıştır. Tüsterî Allah tarafından halka ve velilere gönderilen bir hüccet olduğunu söylemesi sebebiyle Basra'nın önde gelen Şafîî âlimlerinden Ebû Yahyâ Zekeriyâ Sâcî ve Ebû Abdillâh Zübeyrî ile ihtilaf yaşamış ve Basra'dan da çıkarılmıştır.²⁷ Tüm bu baskı hadiselerine karşı Sehl, zalim veya adil olsun yöneticiye itaat etmek ve ona karşı gelmemek tavrının tasavvufta yerleşmesini temin etmeye çalışan fikirlere sahiptir.²⁸

Ebû Abdullah Sübeyhî (öl. [?]), Şafîî âlimlerinden Ebû Abdullah Zübeyrî tarafından küfr

²⁴ Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 268.

²⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 401; Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, 135; Böwering, "Zulme Uğrayan ve İlhadla Suçlanan İlk Süfler", 375; Başer, "Klasik Dönem İslam Toplumunda Süfler ve Siyaset", 81; Mehmet Demirci, "Ebû Saîd el-Harrâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1994), 10/222.

²⁶ Sülemî, "Milhanu's-Süfiyye", 57; İbnü'l-Cevzî, *Telbîs-i İblîs*, 222; Sehl Tüsterî, yaşadığı dönemde Abbâsîler ile Ya'kûb b. Leys Saffâr'ın kurduğu Saffârîler devletinin savaşlarına ve Zenci isyanına tanık olmuştur. Zenciler, Tüsterî'i işgal ettiği sırada Sehl, Ya'kûb b. Leys'in karargahına gitmişti. Ya'kûb b. Leys, Abbâsîlerle yaptığı bir savaşta yaralanmış ve onu Sehl Tüsterî'iyleştirmiştir. Geniş bilgi için bk. İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 8/319; Avfî, *Câmi'ü'l-Hikâyât Tercümesi*, 174-175; Böwering, "Zulme Uğrayan ve İlhadla Suçlanan İlk Süfler", 376.

²⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 401-402; İmam Şârânî, *Tabakatü'l-Kübrâ (Evliyalar Ansiklopedisi)*, çev. Abdulkadir Çiçek (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2017), 1/256-257; Böwering, "Zulme Uğrayan ve İlhadla Suçlanan İlk Süfler", 377.

²⁸ Başer, "Klasik Dönem İslam Toplumunda Süfler ve Siyaset", 89-90.

ile itham edilmiştir. Zübeyrî'nin halkı ona karşı kışkırtarak Basra'dan ayrılmaya zorlamasıyla buradan ayrılan Sübeyhî, Sûs'a gitmiş ve orada vefat etmiştir.²⁹

Kimi sûfler ise doğrudan halkın baskılarına maruz kalmış ve bu baskılar sonucu bulunduğu toplumdaki uzaklaştırılmıştır. Ebû Hamza Horasânî (öl. 290/902), ne zaman rüzgâr hışırtısı, su şırıltısı ve kuş civıltısı gibi bir ses duysa Allah'a sesleniyormuş gibi "buyur" şeklinde cevap verdiği için Bağdat halkı tarafından hulûlî şeklinde anılmış ve yaşadığı toplumdaki uzaklaştırılmıştır.³⁰ Nisbesinden de anlaşılacağı üzere aslen Mağribli ve Kayravanlı olan Ebû Osman el-Mağribî (öl. 373/983) Mekke'ye gittiği vakit fikirleri nedeniyle dövülmüş ve buradan çıkarılmıştır.³¹ Mekke'den sonra gittiği yerlerden de ayrılmak zorunda kaldığı anlaşılan Ebû Osman ancak Nişabur'a yerleştiğinde rahat edebilmiştir.³² Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996) de Bağdat'taki bir vaazında "Mahlukat için yaratandan daha zararlısı yoktur" sözü üzerine insanlar tarafından bidatçı olarak görülmüş ve insanlar vaazlarını dinlemekten vazgeçmişlerdir. Bu sebepten Mekkî vaaz etmeyi bırakmıştır.³³

Burada ele aldığımız sûflerin çoğunluğunu zühd döneminden geçiş süreci yaşayan ilk dönem sûfleri oluşturmuştur. Bu noktada sûflerin tasavvuf üzerine oluşturdukları yeni fikirlerini toplum içinde dile getirmelerinin tepkiyle karşılandığı görülmektedir. Ancak tepkilerin tasavvufa karşı değil sûflerin bireysel söz ve davranışlarına karşı yapıldığı görülmektedir. Bu sebepten yaşanan hadiseleri sûflerin kendi buldukları şehirlerde yaşadığı bireysel hadiseler olarak değerlendirebiliriz.

2.2. Abbâsîlerin Batı Memleketlerinde (Şam ve Mısır) Sûflere Karşı Baskı Örnekleri

²⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 402; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 204; Böwering, "Zulme Uğrayan ve İlhadla Suçlanan İlk Sûfler", 371; Sübeyhî'nin ölüm tarihi bilinmemektedir. Kaynakların Sübeyhî hakkında Sûs'a gittikten sonraki hayatına yönelik hiçbir bilgi vermemesi onun burada toplumdaki tamamen uzaklaşarak münzevi bir hayat yaşadığını düşündürmektedir.

³⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 398; Böwering, "Zulme Uğrayan ve İlhadla Suçlanan İlk Sûfler", 371; Serrac bu kaydında zikrettiği sûfi için sadece Ebû Hamza adını kullanmaktadır. Böwering ve Başer, bu sûfiyi Ebû Hamza Bağdâdî olarak zikretmişlerdir. Ayrıca Böwering ölümünü farklı olarak 269/882-3 şeklinde vermektedir. Sülemî, Kuşeyrî ve Hücvirî'nin, Ebû Hamza Horasânî olarak zikrettikleri sûfinin Serrâc'ın işaret ettiği Ebû Hamza adlı sûfi olduğu kanaatindeyiz. Hücvirî'nin bir anlatısından Serrâc'ın zikrettiği Ebû Hamza ile bu üç müellifin zikrettiği Ebû Hamza Horasânî'nin aynı kişiler olduğu anlaşılıyor. Hücvirî, Serrâc'ın Ebû Hamza'nın kuyuya düştüğüne yönelik bahsettiği aynı hikâyeyi Ebû Hamza Horasânî olarak anlatır. Buradan Ebû Hamza olarak bahsedilen sûfinin Ebû Hamza Horasânî olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 358; Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 202; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 209; Kuşeyrî, *Risâle*, 132.

³¹ Sülemî, "Mihanu's-Sûfiyye", 60.

³² Mustafa Bilgin, "Ebû Osman el-Mağribî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/209; Hallac'ın idamının ardından Horasan bölgesi sûfler için daha müsait bir konuma gelmiştir. Özellikle Nişabur sûfi merkezi haline gelmiştir. Bk. Murat Akbaş, *XI. Ve XII. Yüzyılda Nişabur*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 137-140.

³³ İbnü'l-Cevzî, *Telbîs-i İblîs*, 219-220.

Abbâsîlerin batı memleketlerinde yaşadığı toplum, ulemâ ve yöneticilerle çatışma yaşayan ilk sūflilerden birisi Zünnûn el-Mısrî'dir. Beldesinde veliliğin hallerini ve makamlarını ilk tertipleyen Zünnûn, bu yüzden Mısır valisi ve Mâlikî mezhebinden olan Abdullah b. Abdülhakem'in (öl. 214/829) tepkisini çekmiştir. Mısır âlimleri de onunla ilişkiyi kesmişler ve selef hakkında hiç bahsetmedikleri bir ilim peyda ettirdiği haberi yayılınca onu zındıklıkla suçlamışlardır.³⁴ Mısır ahalisi de onu ret ve inkâr etmiştir.³⁵ Mısırlı âlimler bu baskılarını daha da ileri götürerek dönemin halifesi Mütevekkil'e onu şikâyet etmişlerdir. Tasavvuf kaynaklarının her ne kadar halife Mütevekkil'in onu sorguladıktan sonra izzet ve ikramda bulunarak Mısır'a geri gönderdiğini belirtseler de onun bir süre hapis yattığı görülmektedir.³⁶ Ebû Nuaym (öl. 430/1038) hangi sebepten olduğunu belirtmeden onun bir süre hapis yattığını belirtirken, Attâr (öl. 618/1221), Zünnûn'un Samarra'ya ayağı zincirli bir şekilde götürüldüğünü ve sorgulama sonrasında kırk gün hapis yattığını belirtmektedir.³⁷ Zünnûn eldeki kaynaklara göre yaşadığı toplumda hem halk hem fukahâ hem de yöneticiler tarafından baskıya maruz kalan önemli bir örnektir. Ancak ona yapılan baskılar da fukahâ öne çıkmaktadır.

Ebû Süleymân ed-Dârânî (öl. 215/830) halk tarafından baskıya maruz kalan sūflilerdendir. O, "melekleri gördüğünü, meleklerin kendisiyle konuştuklarını iddia ediyor" şeklinde iddialar gerekçesiyle Dımaşk'tan kovulmuştur.³⁸ Bir diğer sūfi Ahmed b. Ebû'l-Havârî (öl. 246/860)'ye karşı bir grup insan velileri peygamberlerden üstün tuttuğunu iddia ederek baskı uygulamış ve bu sebepten Havârî, Dımaşk'tan Mekke'ye kaçmak zorunda kalmıştır. O, Dımaşk valisi tarafından geri çağrılana kadar Mekke'de mücavir olarak yaşamıştır.³⁹ Mısır ve Şam bölgelerinde sūflilerin çoğunlukla halk ve fukahâ tarafından baskıya maruz kaldığı görülmektedir. Yöneticiler bu noktada halkın ve fukahânın şikâyetlerinin ardından sūfleri sorgulamışlar ve durumu yatıştırma uğraşında olmuşlardır. Ancak yaşanan gelişmeler bireysel hadiseler olarak gelişmiş ve toplu bir tasavvuf karşıtlığı yaşanmamıştır.

³⁴ Sülemî, "Mihanu's-Sûfiyye", 56; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 167; İbnü'l-Cevzî, *Telbîs-i İblîs*, 222. Serrâc ve Sülemî, Zünnûn hakkında şöyle bir rivayetten bahseder: "Muhammed b. el-Ferhî şöyle dedi: Zünnûn ile beraber bir tekne dedim. Bize başka bir tekne geldi. Zünnûn'a 'Onlar senin kafir olduğuna dair sultana şahitlik etmeye gidiyorlar' denildi. (Zünnûn) 'Allah'ım! Eğer yalan söylüyorlarsa onları boğ' dedi. Tekne devrildi ve boğuldular. Ona 'kayıkçının ne suçu var ki' dedim. 'Onların maksadını bildiği halde niye taşıyor ki! Allah'ın huzuruna boğularak çıkılarak şahitlik yaparak çıkmalarını hayırlıdır' dedi. Sonra titredi, hali değişti ve 'İzzetine and olsun ki bundan sonra kimseye beddua etmeyeceğim' dedi." Sülemî anlatısının devamında Mısır emirinin ve Abbâsî halifesi Mütevekkil'in onu sorgulamak için çağırıldığını belirtir. Yukarıdaki anlatıda Zünnûn aleyhine şahitlik için sultana giden grubun aslında Halife Mütevekkil'e gittiği tahmin edilebilir. Sūfi kaynakları bu olaya Zünnûn'un bir kerametiyile tepki göstermişlerdir. Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 400; Sülemî, "Mihanu's-Sûfiyye", 57.

³⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 167.

³⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, 400; İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/445; Kuşeyrî, *Risâle*, 97.

³⁷ İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/465; Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2017), 208.

³⁸ Sülemî, "Mihanu's-Sûfiyye", 55.

³⁹ Sülemî, "Mihanu's-Sûfiyye", 56; İbnü'l-Cevzî, *Telbîs-i İblîs*, 222.

2.3. Abbâsîlerin Doğu Memleketlerinde (Horasan) Sûfilere Karşı Baskı Örnekleri

Horasan bölgesinde yaşadığı toplum ve yöneticilerle ilk sorun yaşayan kişi Şakik-i Belhî'dir. Bu konuda Avfî'nin rivayetine göre bir gün emir Ali bin İsâ bin Hâmân'ın bir av köpeği kaybolmuş ve bunun suçlusunu olarak Şakik-i Belhî'yi (öl. 194/810) görmüşlerdir. O da hayvanı bulabilmek için üç gün müddet istemiştir. Üç gün sonunda bir köylü yolda bulduğu köpeği Şakik-i Belhî'ye hediye edince, o da köpeği saraya ulaştırıp kurtulmuştur. Bu hikâyeye göre Şakik'e yaşadığı toplumda güvenilmemiş ve böyle bir olayda dahi suçlu olarak görülmüştür.⁴⁰ Yöneticiler tarafından baskıya maruz kalan sûfilere bir diğeri Muhammed b. Abdullah el-Kessâr el-Herevi (öl. [?])'dir. O, dünya hayatına ihtimam gösterilmemesi hususunda verdiği öğütler halkı etkilediği gerekçesiyle Herat valisi tarafından şehirden çıkarılmıştır.⁴¹

Horasan bölgesinde de ulemâ tarafından baskıya maruz kalıp bulunduğu şehirden kovulan sûfiler olmuştur. Ebû Yezîd el-Bistâmî'nin (öl. 261/875) "Hz. Peygamber'in miracı olduğu gibi benim de miracım var" şeklinde bir ifadesi olduğu söylenerek hadis âlimlerinden Hüseyin b. İsa ve yanındakiler tarafından Bistâm'dan çıkarılmıştır. Bistâmî, Hüseyin b. İsa ölünceye kadar Bistâm'a dönememiştir. Bu süreçte iki sene Mekke'de sonrasında da Cürcan'da ikamet etmiştir.⁴² Muhammed b. Fazl el-Belhî (öl. 319/931) de dini fikirleri sebebiyle Belh fukahâsı ve ulemâsı tarafından bidatçı sayılarak Belh'den çıkarılmış ve Semerkand'a yerleşmiştir.⁴³ Ebû Ali es-Sakafî (öl. 328/940) Nişabur'da birtakım konularda ünlü hadis ve fıkıh âlimi İbn Huzeyme ile tartıştığı için eve hapsedilmiş ve ölünceye kadar evinden çıkarılmamıştır.⁴⁴

Halkın baskısına maruz kalıp yaşadığı toplumdan uzaklaştırılan sûfiler de olmuştur. Bu sûfilere Yûsuf b. Hüseyin Râzî (öl. 304/916) Rey'de halkın baskısına uğramış ve zındıklıkla suçlanmıştır.⁴⁵ Hakîm et-Tirmizî (öl. 320/932) *Hatmü'l-evliyâ* adlı kitabını yazdığı için eleştirilmiş ve memleketinden sürülmüştür. Tirmizî, bu sebepten Belh şehrine yerleşmiştir.⁴⁶ Ebû Bekr Vâsıtî (öl. 320/932'den sonra) ise Horasan bölgesinde önce Ebiverd ve daha sonra Merv gibi güvenli yerler bulmadan önce yetmiş kadar şehir dolaşmıştır.⁴⁷

Tüm bu verilerden de anlaşılacağı üzere sûfilerin diğer zümrelerle ilişkileri açısından Horasan havzasındaki durumun Irak, Şam ve Mısır'dakinden çok farklı olmadığı görülebilir.⁴⁸

2.4. Gulâmu Halîl Olayı

⁴⁰ Avfî, *Câmi'ü'l-Hikâyât*, 169.

⁴¹ Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-Üns (Evliya Menkibeleri)*, terc. Lâmi Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011), 476.

⁴² Sülemî, "Mihanu's-Sûfiyye", 57.

⁴³ Sülemî, "Mihanu's-Sûfiyye", 58-59.

⁴⁴ Sülemî, "Mihanu's-Sûfiyye", 59.

⁴⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 282/283; İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 8/361.

⁴⁶ Sülemî, "Mihanu's-Sûfiyye", 59.

⁴⁷ Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, 185; Boewering, "Zulme Uğrayan ve İlhadla Suçlanan İlk Sûfiler", 371.

⁴⁸ Başer, "Klasik Dönem İslam Toplumunda Sûfiler ve Siyaset", 87-88.

Abbâsî sarayı 264/878 yılında büyük bir sûfi yargılamasına tanık olmuştur. Hadis ulemâsından vaiz Gulâmu Halîl adıyla bilinen Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Gâlib (öl. 275/888), 264/877 yılında Vâsıt şehrinden Bağdat'a gelmiş ve etkili vaazları ile kısa sürede devlet adamlarını, halifenin kardeşi el-Muvaffak ve özellikle onun annesini hayran bırakmıştır. Gulâmu Halîl, bu nüfuzunu sûfleri kötölemek için kullanmış ve Bağdat'a geldiği aynı yıl burada bulunan yetmiş kadar sûfinin tutuklanması yönünde emir çıkarılmasını sağlamıştır. Sûflilerden bir kısmı kaçıp saklansa da bazıları tutuklanarak hapse atılmıştır.⁴⁹

Kaynakların belirttiği farklı isimlerde sûflilerden, eş-Şahham, er-Rakkâm, Ebû Hamza, Nûrî ve Semnûn'un bu yargılamaya tabi tutulduğu görülmektedir. Devrin ünlü sûfisi Cüneyd'in ise fıkıhçı sureti sayesinde bu yargılamadan kurtulduğu belirtilmektedir.⁵⁰

Bu yargılamada Gulâmu Halîl özellikle iki sûfi üzerinden sûfleri halifeye şikâyet etmiştir. Bunlardan birisi Ebû'l-Hüseyin en-Nûrî ve bir diğeri Semnûn el-Muhib'dir. Tasavvuf kaynakları bu iki sûfinin Gâlamu Halîl tarafından sürekli halifenin kardeşi el-Muvaffak'a şikâyet edildiğini kaydetmektedir. Nûrî'ye yöneltilen suçlamalar sarf ettiği sözlere yöneliktir. Bir defasında "Ben Allah'a aşığım" demesi ve bir başka seferinde "Ben dün gece evimde Allah ile beraberdim" şeklinde bu ve bunu gibi sözlerinden dolayı yargılanan Nûrî bu sözlerine Kur'an'a uygun cevaplar vermiştir.⁵¹

Gulâmu Halîl'in baskılarına maruz kalan bir diğer sûfi Semnûn el-Muhib idi. Ona yöneltilen eleştiriler bir kadın dolayısıyladır. Rivayete göre bu kadın "Muhibb" yani aşık lakabıyla anılan güzel yüzlü Semnûn'a tutulmuştur. Semnûn'dan karşılık bulamayan kadın Cüneyd-i Bağdâdî'ye gidip ondan yardım istemiş fakat Cüneyd'in tepkisiyle karşılaşmıştır. Kadın son olarak Semnûn'a evlenme teklif etmiş fakat Semnûn kabul etmemiştir. Bunun üzerine kadın, Gulâmu Halîl'in sûflere karşı düşmanlık beslediğini duyunca ona gitmiş ve sûfleri birtakım suçlamalarla itham etmiştir. Gulâmu Halîl de sûfleri ve özellikle Semnûn'u bu iddialar üzerinden halifeye zındıklık iddiasıyla şikâyet etmiştir.⁵²

Kaynakların aktardığı rivayete göre tutuklanıp halifeye götürülen sûfler Gulâmu Halîl'in tesiriyle -sûflerin kanlarının vebalinin kendi boynuna olduğunu söylemiştir-yargılama dahi yapılmadan idama mahkûm edilmiştir. Tutuklanan sûflerin en ünlüsü Ebu Hüseyin Nuri'nin idam sırasında er-Rakkam'a yönelen cellatın önüne atılmasıyla idamdan sorumlu kişiler Nûrî'nin bu hareketini halifeye haber etmişler ve durumdan etkilenen

⁴⁹ Başer, "Klasik Dönem İslam Toplumunda Sûfler ve Siyaset", 83-84; M. Yaşar Kandemir, "Gulâmu Halîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/187; Hadisenin yaşandığı bu yıllarda Abbâsî halifesi el-Mu'temid idi ancak devleti gerçekte halifenin kardeşi olan el-Muvaffak yönetiyordu. Gulâmu Halîl hakkında Hücvirî şunları söylemektedir: "Gulâmu Halîl mürâf bir adamdı, zâhitlik ve sûflik davasında bulunurdu. Çeşitli hileler ve oyunlarla kendisini halifenin ve halifenin çevresinde bulunan devlet adamlarının katında meşhur etmişti. Şeyhlerin ve dervişlerin kötülüklerini ele alır halifenin önüne sererdi. Maksudı şeyhleri terk edilmiş bir hale getirmek, halkı onlardan uzaklaştırmaktı.", Bk. Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 201.

⁵⁰ Kuşeyrî, *Risâle*, 336.

⁵¹ Serrâc, *el-Lüma'*, 396-397.

⁵² Serrâc, *el-Lüma'*, 400-401; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 201.

halife idamı durdurarak durumlarının açıklığa kavuşması için sūflerin yargılanmasını istemiştir. Görevi yürüten kadı İsmâil b. İshâk el-Cehdamî (öl. 282/896) Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî'yi birçok fıkhi meseleler hususunda sorgulamıştır. Kadı, Nûrî'yi özellikle ibadet, taharet ve namaz konularında sorgulamış ve Nûrî tüm soruları cevaplandırıp kadıyı da etkilemeyi başarmıştır. Kadı, gönderdiği bir elçiyile halifeye “Eğer bunlar da zındık ise yeryüzünde Müslüman diye bir kimse yoktur!” demiştir. Tasavvuf kaynakları Nûrî'nin bu yargılamada halifeyi etkilemeyi başardığını ve dilediğini konuşmasına izin verildiğini belirtirler de⁵³ Zehebî, Nûrî'nin bu olay sonrasında Rakka'ya kaçtığını belirtmektedir.⁵⁴

Gulâmu Halîl hadisesine yönelik kaynakların yalnızca sūfî müelliflerinin eserlerinden ibaret olması, bu hadiseyi daha sağlıklı bir şekilde değerlendirmemizi güçleştirmektedir. Tasavvuf kaynakları yaşanan hadisede sūflerin aklanması üzerinden onları yüceltme uğraşındadır. Ancak bu kadar çok sūfinin yargılanması ve Nûrî'nin artık Bağdat'ta kalamayıp burayı terk etmesi sūflerin Bağdat'ta düştüğü konumu göstermesi açısından önemlidir. Bu şekliyle Gulâmu Halîl'in amacında başarılı olduğu açıktır. Tasavvufun teşekkül döneminde yetmiş kadar sūfinin yargılanması dikkati çeken bir diğer husustur. Bu sayı oldukça yeni olan bir hareket için yüksek bir rakamdır. Ardından yaşanacak Hallâc-ı Mansûr'un idamı, bu dönemde sūflere yönelik bakış açısını daha çok etkileyecektir.

2.5. Hallâc-ı Mansûr'un İdamı (309/922)

Hallâc-ı Mansûr, idamının ardından gelen tasavvuf çevrelerinin ve günümüz tasavvuf çalışmalarının belki de en tartışmalı kişisi olmuştur.⁵⁵ O, devlet idarecileriyle sorunlarının başlangıç tarihi olan 269/883 yılından 309/922 yılına kadarki yaklaşık kırk yıllık süre içerisinde kovuşturma, tutuklama ve hapis cezasına maruz kalmış ve bu süreçte en üst düzey devlet yöneticilerinin bizzat müdahalesiyle karşılaşmıştır.⁵⁶

Hallâc-ı Mansûr önceleri sekr hali (manevi sarhoşluk) ile ünlenen Şiblî ve Nûrî gibi sūflilerden biri olarak görülmüştür. Sehl et-Tüsterî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî ve Amr b. Osman el-Mekkî'nin sohbetlerine katılan Hallâc bir zaman sonra adı geçen bu sūflilerden daha etkili bir konuma gelmiştir.⁵⁷ Yaptığı seyahatlerle Hicaz, Horasan, Hindistan Türkistan, Talekan ve Maverâünnehir'de pek çok şehir gezen Hallâc, buralarda yaptığı etkili vaazlarıyla pek çok taraftar kitlesi toplamıştır. Bununla birlikte saraydan da destek bulan Hallâc vezirlerden İbn Hemdân, İbn İsâ gibi devlet adamlarını, halifenin

⁵³ Serrâc, *el-Lüma'*, 396-397; İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 8/380-381; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 254-255; Kuşeyrî, *Risâle*, 336-337.

⁵⁴ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 1993) 14/71.

⁵⁵ Louis Massignon'un Hallâc hakkında dört ciltlik bir çalışması bulunmaktadır. Bk. Louis Massignon, Louis, *La Passion de Hallaj, martyr mystique de l'Islam*, 1-2, (Paris: Geuthner, 1922); 1-4, (Paris: Gallimard, 1975).

⁵⁶ Başer, “Klasik Dönem İslam Toplumunda Sūfler ve Siyaset”, 85.

⁵⁷ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 40; Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/377.

hâcibi Nasr el-Kuşûrî'yi ve hatta halifenin annesi ile ailesinden bazı kimseleri etkilemeyi başarmıştır.⁵⁸

Hallâc'ın saraydaki desteği 296/908 yılında Şîf İbn Furât'ın vezirliğe gelmesiyle son bulmuştur. Yeni vezirden başka Vâsıt valisi Hâmid İbnü'l-Abbas'ta (öl. 311/924) Hallâc'a düşmandı ve onu ilahlık iddiasında bulunmak ve hulûlü savunmakla suçluyordu. İbn Dâvud ez-Zâhirî öncülüğündeki bir grup âlimin Hallâc'ın aleyhine başlattığı propagandalar sonucunda Hallâc'ın bazı müridleri tutuklanmıştır. Hallâc aynı akıbetin başına geleceğini düşünüp kaçsa da 301/913 yılında yakalanarak Bağdat'a getirilmiş ve hapsedilmiştir.⁵⁹ Her ne kadar halifenin annesi ve onun mabeyncisi Nasr, Hallâc'ı kurtarmaya çalışsalar da özellikle Hâmid İbnü'l-Abbas'ın vezirliğe getirilmesi ile aleyhinde artan etki Hallâc'ın sonunu getirmiştir.⁶⁰

Vezir Hâmid İbnü'l-Abbas her ne kadar Hallâc'ı idam ettirmeye çalışsa da kadılar idamına fetva vermemiş ve Hallâc dokuz yıl hapiste kalmıştır. Bu sürede akıbeti sürekli tartışılan Hallâc'ı vezir Hamid zaman zaman kadılar eşliğinde sorguya çekerek hakkındaki iddialara delil oluşturmaya ve kadılardan idamına fetva almaya çalışmıştır. Sonunda Hallâc, Mâlikî kadı Ebû Ömer ile arasındaki bir münazarada Hac görevi hususundaki bir fikri nedeniyle “İnsanları hac görevini yerine getirmekten vazgeçirmeye ve Kâbe'yi yıkmaya çalışan bir Karmatî casus olmak” suçundan idama mahkûm edilmiştir. Hallâc Bağdat'taki büyük kalabalığın önünde 25 Zilkade 309/27 Mart 922'de feci bir şekilde idam edilmiştir.⁶¹

İbnü'n-Nedîm'in Hallâc'a yönelik “Tehlikeyi göze alırdı, hükümdarlara karşı cesurdu, felaketlere atılırdı, devletleri devirmek isterdi” şeklindeki naklinde olduğu gibi Hallâc'ın ulaştığı konum Bağdat hükümetini rahatsız etmiştir. Bağdat hükümetinin gözünde bu dış görünüşe ait özellikler onun hakkında kuşku duyulmasına neden olurken Bahreyn, Kuzey Sind ve Multan'ı yöneten Karmatîlerle ilişkisi olduğu ve Şii görüşlere sahip olduğu iddiası onun daha çok tehdit olarak görülmesine neden olmuştur.⁶² Nitekim O, idamından önce

⁵⁸ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Ya'kub b. Misveveh el-Hâzin, *Tecâribü'l-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, haz. Mehmet Şeker vd (Ankara: TTK Yayınları, 2016), 2/575; Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 202-204; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh (İslâm Tarihi)*, çev. Ahmet Ağırakça vd. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016), 6/473-475; Başer, “Klasik Dönem İslam Toplumunda Süfler ve Siyaset”, 86; Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 40.

⁵⁹ Başer, “Klasik Dönem İslam Toplumunda Süfler ve Siyaset”, 86.

⁶⁰ C. Brockelman, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: AÜ Basımevi, 1964), 1/139.

⁶¹ İbn Misveveh, *Tecâribü'l-Ümem*, 2/75-80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/475; Başer, “Klasik Dönem İslam Toplumunda Süfler ve Siyaset”, 86; Serrâc ve Kuşeyrî Hallâc'ın başına gelenlerin, şeyhi Amr b. Osmân el-Mekkî'nin bedduası sebebiyle olduğunu belirtirler. Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 401; Kuşeyrî, *Risâle*, 419-420; Hallâc'ın feci ölümü hakkında İbnü'l-Esîr şunları söylemektedir: “Önce elleri ve ayakları kesilen Hallâc ardından öldürülmüş ve vücudu yakılmıştır. Başı bir mızrağa takılarak Bağdat'ta ve ardından kendisine bağlı müridlerinin bulunduğu Horasan'da gezdirilmiştir.” Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/475.

⁶² Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist (İlk Dönem İslam Kültür Atlası)*, çev. Mehmet Yolcu vd. ed. Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 511; Annemarie Schimmel, *Hallâc “Kurtarın Beni*

Bağdat sokaklarında teşhir edilirken Karmatî propagandacısı olarak tanıtılmıştır.⁶³

Hâllâc'ın iki önemli sûfî dostu İbn Atâ ve Şiblî, bu süreçte Hâllâc'ı savunmaktan vazgeçmemiştir. İbn Ata, Hallâc ölmeden önce muhtemelen Hallâc'ın fikirleri ve onunla olan ilgisi hususunda vezir Hâmid tarafından sorgulanmıştır. İbn Atâ sorgulamada vezirin sert tavırlarına karşılık verince vezirin adamları tarafından onun emriyle dövülerek öldürülmüştür.⁶⁴ Şiblî ise daha önceki münzevi halleri sebebiyle rahat bırakılmıştır. Şiblî'nin kendisine dokunulmaması hususunda şu sözleri söylediği rivayet edilir: "Ben ve Hallâc bir şey idik, beni deliliğim idamdan kurtardı. Onu ise akli mahvetti."⁶⁵

Cüneyd tasavvufun bâtını bir ilim olması dolayısıyla bu ilme aşına olmayanların yanında ortaya dökülmemesini çevresine tembihliyordu. O, bu uğraşlarıyla bir infiale neden olmamak için çabalamıştır. Hodgson'un ifadesine göre Hallâc bu tedbirli halden çok sıkılmıştır. O, bu ilme bütün insanların vakıf olabileceğine olan inancıyla İslâm dünyasını karış karış gezerek sıradan insanlara vaaz etmiştir.⁶⁶ Ancak onun bu artan etkisi, *Ene'l-Hakk* (Ben Hak'ım) söylemi⁶⁷ ve Şiîlerle aynı yöntemi kullandığı bâtını ilmi toplumun siyasi, dini ve sosyal çevreleri tarafından kuşkuyla karşılanmıştır. Bu şekliyle Cüneyd'in tasavvufu diğer çevrelerden soyutlama uğraşı sonrasında tasavvuf çevrelerini Hallâc ve İbn Atâ'nın başına gelenlerden kurtarmıştır.⁶⁸ Dokuz yıl gibi uzun bir sürenin ardından idamına karar verilmesi ve Hallâc'ın idamına sebep teşkil eden fetvanın Hac farızası hakkındaki fikirleri olmasından da anlaşılıyor ki onun oluşturduğu siyasi tehdit nedeniyle idam edildiği ve Ehl-i sünnet karşıtı görünen fikirlerinin de idamına sebep teşkil ettiği görülmektedir.

3. Baskı Örneklerine Dair Değerlendirme

Öncelikle daha çok Abbâsîlerin uyguladığı baskı örnekleri üzerinde durmamızdan doğabilecek yanlış anlaşılmalara önlemek adına buna açıklık getirmek isteriz. Baskı örnekleri verilirken teşekkül dönemi olarak sınırlamamız hasebiyle ve bu dönemin büyük ölçüde Abbâsîler dönemine rastlamasından ötürü Abbâsî Devleti kriter alınmıştır. Bu durum baskı hadiselerinin sadece Abbâsîler tarafından yapıldığını işaret etmemektedir. Abbâsîler üzerinden genelleme yapmamız baskı hadiselerine dair örneklerin büyük ölçüde bu dönemde verilmesi ve konumuzun bu dönemle sınırlı olmasından dolayıdır.

Tarıdan", çev. G. Ahmetcan Asena (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2018), 19.

⁶³ İmam Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, thk. Cemal Mahmud Mustafa, çev. Abdullah Gündüz, (İstanbul: Asalet Yayınları, 2019), 454.

⁶⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 215-402.

⁶⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 213.

⁶⁶ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni: İslam'ın Klasik Çağı*, çev. Berkay Ersöz (Ankara: phonix Yayınevi, 2017), 1/497.

⁶⁷ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 203.

⁶⁸ Abdulhüseyn Zerrinkub, *Tarihsel Perspektifyle İran Tasavvufu*, çev. Nurcan Altun (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014), 47.

Sûfler yalnızca Abbâsî döneminde değil farklı devletler ve hanedanlıklarda da baskıya maruz kalmıştır. Tolunoğulları hanedanının kurucusu Ahmed b. Tolun (ö. 270/884) kendisine itaat etmediği için bir sûfiyi kırbaçlatmıştır.⁶⁹ Selçuklu veziri Amîdülmülk el-Kündürî (ö. 456/1064)'nin Eşarilere karşı başlattığı mihne hareketinde bazı Eş'arî sûfler de takibata uğramıştır. Ancak bu ve bunun benzeri olaylar sûflere karşı bir mihne hareketinden bahsetmemize sebep teşkil etmemektedir. Her ne kadar sûflere karşı farklı yer ve zamanda çeşitli baskı hadiseleri yaşanmış olsa da bu baskılar tasavvuf karşıtlığı olarak gelişmeyip bir mihne hareketine dönüşmemiştir. Tasavvuf çevrelerine yönelik ele aldığımız pek çok baskı örneğinde gördüğümüz üzere tepkiler sûflerin ortaya attıkları fikirlere yöneliktir.

Hız. Peygamber'in vefatının ardından İslâm anlayışı şekillenmeye devam etmiş ve gelişen İslâm müesseselerinde İslâm dinini yorumlamada karşıt fikirler de oluşmuştur. Fetihlerin genişlemesiyle farklı kültür çevrelerinin İslâm kültür dairesine dahil olması ve İslâm dinin yorumlanmasına yönelik farklı anlayışların ortaya konması karşıt fikirleri arttıran hususlar olmuştur. Öncesinde ekollerin ve zamanla mezheplerin oluşumuyla sürece bu farklılık ortamında tasavvuf çevreleri İslâm'a yönelik kendi yorumlarını ve yaşam tarzlarını ortaya koymuşlardır. Ehl-i sünnet anlayışının esas alındığı İslâm toplumunda İslâm dairesine katılan kültür anlayışlarından da etkilenen sûflerin bu çerçevedeki fikirleri, buldukları şehir ve kasabalarda tepkiyle karşılanmıştır.

Bu tepkiler ve baskılar ne "halku'l-Kur'an"⁷⁰ görüşünü bütün entelektüel kesimlere benimsetmek için başlatılan" mihne süreci gibi bir devlet politikası ne de Sülemî'nin bahsettiği gibi diğer tüm sosyal ve dini zümrelerin de katıldığı topyekûn bir mihne hareketi değildir. Gulâmî Halîl hadisesi dışında tasavvufa karşı mihne süreci gibi bir hareketten bahsetmek güçtür. Gulâmu Halîl olayını da bir vaizin saraydaki ulaştığı konumu sûfi karşıtlığı olarak kullanması şeklinde değerlendirebiliriz. Abbâsîlerin bu yargılama sonrasında tasavvufa karşı toplu bir yargılamada bulunmaması bunu ortaya koymaktadır. Tasavvuf hiçbir vakit devletin karşı olduğu bir yapı olmamıştır. Tepkilerin bireysel olarak değerlendirilmesi olaylara bakışı daha sağlıklı kılacaktır.⁷¹

Tasavvuf tarihinde ilk dönem/teşekkül dönemi veya Ekrem Demirli'nin tasnifiyle "Sünnî Tasavvuf Dönemi" olarak adlandırabileceğimiz bu dönemde sûflerin diğer zümrelerle olan ilişkileri değindiğimiz üzere farklılık gösterebilmektedir. Siyasilerle olan ilişkilerine baktığımızda büyük oranda çatışma dönemi olarak görebileceğimiz bu dönemde aynı zamanda yönetim tarafından sûflere maddi destek verildiği, tavsiyelerinin dinlendiği ve sûflerin devlet adamlarıyla ne olursa olsun uyum içinde ilişki kurmayı

⁶⁹ Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 262

⁷⁰ Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusunda kelâmî tartışmalara sebep olan bir terimdir. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371.

⁷¹ Başer, "Klasik Dönem İslam Toplumunda Sûfler ve Siyaset", 89.

öğütledikleri olmuştur.⁷² Tasavvufun temel eserlerinin hiçbirinde devlet yönetimine tamamen karşı olma fikri yoktur. Onlar siyasi kurumlara karşı nötr kalmayı seçmişlerdir.⁷³ Siyasilerle yaşanan çatışmalar İslâm toplumunda yer edinmeye çalışan bir zümrenin tanınma safhasıdır. Abbâsî yönetimi Hallâc-ı Mansur dışında hiçbir sûfiyi tehdit olarak görmemiştir. Hallâc dışında yargılanan sûfler halkın ve fıkıhçıların şikayetleri neticesinde olmuştur. Gulâmu Halîl hadisesi muhaddis bir vaizin sûfler hakkındaki suçlamaları neticesinde yaşanmıştır. Hallâc'ın idamı sonrasında herhangi bir sûfiye yönelik baskı hadisesinin yaşanmaması Hallâc'ın idamıyla sûflere yönelik bir siyasi yaptırımın uygulandığını düşünmemizi engellemektedir. Bu haliyle Hallâc'ın idamını da burada bireysel bir hadise olarak değerlendirmemiz gerekmektedir.

Sûflerin buldukları şehirlerden çıkarılmaları, devlet tarafından yargılanmaları gibi hadiseler halkın ve ulemânın etkisiyle olmuştur. Sübeyhî hadisesinde gördüğümüz üzere fukahânın sûfleri hedef göstermesi gibi hadiseler de yaşanmıştır. Bu durum yaşanan çatışmaların önemli ölçüde sûfler ile ulemâ arasında olduğunu göstermektedir. Tasavvufun teşekkül döneminde sûflerin fikir ve davranışlarına karşı ilk tepki fıkıh âlimleri tarafından yapılmıştır. Bu karşı hamle özellikle Hanbeliler tarafından olmuştur. Josef Van Ess, Hanbelileri tasavvufun baş düşmanı olarak meşhur olduklarını belirtmektedir.⁷⁴ Halbuki zühd döneminde en yakın olunması gereken mezhep imamı Ahmet b. Hanbel olmalıdır. Bizzat Ahmet b. Hanbel *Kitâbü-zühd* adlı bir eser kaleme almıştır. Ancak onun yaşadığı dönem tasavvufun bir ilim olarak teşekkül ettiği, yeni fikirlerinin oluştuğu bir döneme rastlamaktadır. O ve ardılları zühdü savunurken yeni teşekkül eden tasavvufu eleştirmişlerdir. İbnü'l Cevzî de bu ayrımı dikkat çekerek zühd ve tasavvufun ayrı olduğunu belirtmiş ve bunun delili olarak zühdü hiç kimse yermemişken tasavvufu birçoğunun yermiş olduğunu belirtmiştir.⁷⁵ Bununla birlikte İbn Atâ, Abdullah Ensârî ve Abdülkadir el-Geylânî gibi Hanbeli sûflerde olacaktır.

Baskı örneklerinde gördüğümüz üzere sûflere karşı tepkiler farklı zümreler tarafından gösterilmiş olup çoğunluğu sûflerin bireysel söz ve davranışları üzerine olmuştur. Ancak bu hal ve davranışlar tasavvuf dışı değildir. Sûflerin cezbe, vecd ve sekr hali ile şatahatları toplum tarafından kabul görmemiş ve bu noktada tepkiler oluşmuştur. Sahv ve temkin halinin temsilcisi Cüneyd-i Bağdâdî de tasavvufun bu hallerinin toplum tarafından anlaşılamayacağını ve bunların toplumdan gizli tutulması gerektiğini öğütlemiştir. Cüneyd sekr halindeki söz ve davranışları reddetmeyip sahv halini esas almıştır. Bu hallerin gizliliği diğer zümrelerle çatışma yaşanmaması için gereklidir. Nitekim O, fena ve tevhid gibi konularda vaazlarını gizli gerçekleştirmiştir. Cüneyd bu konulardaki tasavvuf düşüncesinin diğer zümreler tarafından anlaşılamayacağını

⁷² Başer, “Klasik Dönem İslam Toplumunda Sûfler ve Siyaset”, 50.

⁷³ Başer, “Klasik Dönem İslam Toplumunda Sûfler ve Siyaset”, 72.

⁷⁴ Josef Van Ess, “Tasavvuf ve Muhalifleri: Statüler, Mihneler ve Dönüşümler Üzerine Düşünceler” *Doğuşundan Günümüze Tasavvufa Dair Tartışmalar: On Üç Asırlık İhtilaf ve Mücadele*, ed. Frederick De Jong - Bernd Radtke, haz. Salih Çift (Ankara: TTK Yayınları, 2020), 23

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbîs-i İblîs*, 220.

düşünmüştür.⁷⁶ Cüneyd her ne kadar bu telkinlerini yinelese de coşkunlukla söylenen sözler fukahânın takibinde olmuş ve halkın da desteğiyle sûfî zümreler buldukları toplumdaki uzaklaştırılmıştır. Ancak bu öğütleri temkin halini öğütleyen Serrâc ve diğer Sünnî tasavvuf savunusu yapan sûfî müelliflerine örnek olmuştur.

Sûfler ve İslâm toplumunun diğer zümreleri arasındaki çatışmada iki tarafında birbirleri hakkında zıt fikirleri bulunmaktadır. Sûfler kendilerinin seçkin bir zümre olduğunu belirtirken ileride tasavvuf kaynaklarının bu konudaki aktarımlarında da göreceğimiz üzere kendilerini diğer zümrelerden ayırmaktaydılar ve onların bazı yönlerden eksik olduklarını düşünmekteydiler. Onlara göre âlimler yalnızca İslâm'ın zâhiriyle ilgiliydiler ve bânîna vakıf olmayıp bu alanda eksiktiler. Sûfler bu hususta kendilerini yetkin görmüşlerdir. Bu tarz fikirler ve Ehl-i sünnet akidesine ters olan -tıpkı tasavvuf gibi oluşum aşamasında olan- Şîî akide gibi bânîna bir ilim savunusunun yapılması ise fıkıhçılar ve diğer âlimler tarafından tehdit olarak görülüyordu. Böylece tasavvufun Ehl-i sünnet dışı olduğunu düşündükleri fikirlerine karşı âlimler ve halk karşı tepki göstermişlerdir.⁷⁷ İlk tepkiler sûflerin buldukları şehirlerden çıkarılmalarıyla sonuçlanmıştır.

Kaynakların daha çok X. asır öncesi bahsettiği bu baskı hadiselerinden sonra XI. asrın ilk yarısında baskıların azaldığı görülmektedir. Sülemî, Ebû Nuaym, Kuşeyrî ve Hücvirî (öl. 465/1072 [?]) gibi müellifler buldukları bu yarım asırda neredeyse hiçbir baskı hadisesinden bahsetmez. Bunda özellikle X. ve XI. yüzyıl sûfî müelliflerinin Sünnî tasavvuf savunusu ve XI. asrın ilk yarısında Şafî-Eş'arî alimlerle sûfler arasında yaşanan yakınlaşmalar etkili olmuştur.⁷⁸

Hallâc'dan sonra sûfî müellifler tasavvufu Ehl-i sünnet çizgisinde göstermek için birtakım eserler kaleme aldılar. Bu sûfler tasavvufun Kur'an ve sünnete uygunluğunu ispatlamaya çalışırken buna aykırı hareket eden sûfleri sahte sûfler olarak tasavvuf dışı gösterdiler. Özellikle Hallâc'dan sonra sûfler arasında birtakım görüş ayrılıkları başlayınca, dini emirlere lâkayt kalan kişilere karşı Kur'an ve sünnete bağlı sûfler harekete geçerek onların yollarının yanlışlığını açıklayıp gerçek sûfliğin farz ve sünnetlere bağlı yaşamakla mümkün olabileceğini savundular.⁷⁹ Serrâc, Ebû Tâlib el-Mekkî, Kelâbâzî (öl. 398/1008), Hargûşî (öl. 406/1015-16), Sülemî, Ebû Nuaym, Hücvirî ve Kuşeyrî bu savununun öncüleri olmuşlardır.

4. Hallâc'ın İdamı Sonrası Süflerin Sünnî Tasavvuf Savunusu

⁷⁶ Süleyman Ateş, "Cüneyd-i Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1993), 8/119-121.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbis-i İblîs*, s. 218-224; Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am*, 160-162.

⁷⁸ Süfler ve Şafî-Eş'arîler arasında yaşanan yakınlaşmalar hakkında bk. Margaret Malamud, "Orta Çağ Nişabur'unda Tasavvufi Teşkilatlar ve Otorite Yapıları", çev. Hicret Karaduman, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]* 16/16 (Aralık, 2019).

⁷⁹ Ahmet Ocak, "Selçuklular Döneminde Bağdat ve Çevresinde Tasavvuf Hareketleri", *Irak Dosyası*, haz. Ali Ahmetbeyoğlu vd. (İstanbul: Tatav-Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2003), 1/89.

Tasavvufun teşekkül sürecinde diğer âlimler, tasavvufu ilmî bir disiplin olarak görmemiştir. Bu duruma işaret eden Fahreddin er-Râzî şunları söylemektedir: “Şunu bilin ki İslâm ümmetinin fırkalarını yazanlar Sûfîyye’yi zikretmemişlerdir. Bu bir hatadır. Çünkü sûflerin sözünün ve yolunun amacı marifetullahtır. O da bedeni ilişkilerden soyutlanma ve temizlenmedir. Bu ise güzel bir yoldur. Onların çeşitli fırkaları vardır.”⁸⁰

Fıkıhçılar tasavvufu kitap ve sünnetin getirdiği zâhir ilminden başka bir ilmi tanımayacaklarını belirterek kabul etmemişlerdir. Tasavvuf uzun bir süre İslâm ulemâsı arasında tartışma konusu oldu. Fıkıh âlimleri Ehl-i sünnetin karşıtı olan Şifî cemaatlerin bâtınî yöntemi kullanması gibi bâtını bir ilim peyda ettirdiklerini savunuyorlardı. Bu bâtınî ilim her ne kadar kendilerini Kur’an ve sünnet çerçevesinde gösterse de İslâm’ın ilk yıllarından beri olan bir ilim değildi ve yeni getirileri olacaktı. Fıkıh âlimleri bu getirileri bâtınî olmasının da etkisiyle bidat olarak yorumlamışlardır.⁸¹ Bu sebepten daha önce de değindiğimiz üzere kendi şehirlerinde bulunan sûflere fikirleri sebebiyle baskı uygulamışlardır. Bu süreçte sûfler de kendi ilimleri olan tasavvufun kitap ve sünnete uygun olduğunu ve ilm-i bâtın olarak ayrılan ilimlerinin üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmışlardır.⁸² Halihazırda tasavvuf kaynaklarını derleyen sûfî müelliflerden önce de sûfler tasavvufun Kur’an ve sünnete uygunluğunu dile getirmişlerdi. Bu sûflerden bazıları şu sözleriyle tasavvufu Kur’an ve sünnet çizgisinde göstermeye çalışmışlardır:

Cüneyd: “Bizim bu yolumuz Kur’an ve sünnetle kayıtlıdır, Kur’an ve sünnetin ölçütlerine bağlıdır.”⁸³

Sehl b. Abdullah “Kitap ve sünnetin kabul etmediği her türlü vecd ve keşif bâtıdır.”⁸⁴

Nasrâbâdî, “Tasavvufun aslı kitap ve sünnete dört elle sarılmaktır.”⁸⁵

İbnü'l-Cevzî'ye göre de ilk mutasavvıflar asıl kaynağın Kur’an ve sünnet olduğunu kabul ediyorlardı.⁸⁶

İlk dönem sûflerinin tasavvufun Sünnîliğine dair dile getirdikleri bu beyanlarına rağmen tasavvufa kuşkuyla yaklaşmıştır. Bu kuşkular ve baskılar neticesinde Hallâc’ın idamının ardından tasavvuf müellifleri Sünnî tasavvuftan daha çok söz etmeye başlamışlardır. Bu süreçte sûfî müellifler önceki sûfî büyüklerinin Ehl-i sünnet çizgisindeki hal ve sözlerini derleyip tasavvufa karşı olan önyargıyı kırma çabasında olmuşlardır. Bu yönüyle Hallâc’dan sonraki dönemi derleyiciler ve savunucular dönemi olarak tanımlayabiliriz. Bu sûfî müellifler arasında Serrâc, Kelâbâzî, Mekkî, Hargûşî,

⁸⁰ Fahreddin er-Râzî, “İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn Ve'l-Müşrikîn”, çev. Faruk Sancar, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/2 (2009), 262.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbis-i İblîs*, 218-224.

⁸² Serrâc, *el-Lüma'*, 23; İbn Haldun tasavvufun teşekkülü ile birlikte şeriat ilminin fıkıh (ilm-i zâhir) ve tasavvuf (ilm-i bâtın) olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtir. İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 851.

⁸³ İbnü'l-Cevzî, *Telbis-i İblîs*, 223-224.

⁸⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 105.

⁸⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, 143.

⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *Telbis-i İblîs*, 223.

Sülemî, ve Hücvirî gibi müellifler öne çıkmaktadır. XI. yüzyılda Kuşeyrî ve Gazzâlî (öl. 505/1111) gibi daha etkili sûfî müellifler tasavvuf ile İslâm hukukunu uzlaştırmannın bir yolunu bulmuşlardır. Bu minvalde *İhya* eseri Sünnî tasavvufun zirve eseri olacaktır.⁸⁷

Serrâc'ın *el-Lüma'*sı tasavvufu Ehl-i sünnet çizgisinde gösterme çabasının ilk ve en önemli eseridir. Serrâc eserinde tasavvufun sınırlarını çizerek bu sınırlar dışında kalan zümreleri tasavvuf dışı saymış ve tasavvufu Ehl-i sünnet çizgisinde göstermeye çalışmıştır. Serrâc'ın bunun dışında asıl amacı bir ilim olarak görülmeyen tasavvufu en üstün ilim olarak tanıtmaktır. Serrâc için fukahâ, Allah'ın hududunu korumaya çalışan, halka helal ve haramı, hak ve bâtılı öğreten zâhir ehlidir. Ve onlar, avamın içindeki havastır. Sûfler ise bu havasın içinde biraz daha özel bir gruptur. Sûfler dini esasları yerine getirdikten sonra Hz. Peygamber'in tüm güzel ahlâk ve ibadetlerini araştırarak O'nu örnek almaya, O'nun gibi yaşamaya çalışırlar.⁸⁸ Serrâc böylece sûflerin diğer tüm din adamları üzerindeki üstünlüğünü göstermeyi hedefliyordu. Çünkü yalnızca onlar Müslüman kutsal kitaplarının emrettiği yüksek standartlarını yaşayabiliyorlardı.⁸⁹ Serrâc eserinde ayrıca tasavvufun metod itibarıyla de ilmî bir disiplin olduğunu temin etmeye çalışmaktadır. Her bir İslamî ilim metod itibarıyla Kur'an ve sünnetten istinbâtlar (hükümler) çıkarmaktadır. Tasavvuf da diğer İslamî ilimler gibi istinbât metodunu diğer ilimlerin Kur'an ve sünnetten zâhirî istinbâtlar yapmalarına karşılık manevî konularda -bâtınî- istinbât yaparak kullanmaktadır.⁹⁰

Serrâc'ın çağdaşı olan Kelâbâzî, Sünnî bir tasavvuf savunusu olarak *et-Ta'arruf* adlı kitabını yazmıştır.⁹¹ O, tasavvufun Ehl-i sünnet bir yapıya sahip olduğunu savunurken eserinin başında akide bahsini işler ve tasavvufun Ehl-i sünnet akidesine bağlı olduğunu kanıtlamaya çalışır. Kelâbâzî eserini yazmasının sebebi olarak sahte sofuların artması ile tasavvufun yanlış anlaşıldığını, insanların bu sahte sofular nedeniyle tasavvuftan nefret ettiğini ve bu sebeple tasavvuf yolunu anlatmak, sûfler aleyhinde bulunan kötü maksatlı yorumcuları reddederek tasavvuf yoluna girenler için rehber bir kitap oluşturmak istediğini belirtir.⁹² Kelâbâzî böylelikle diğer tasavvuf savunucuları gibi hem Hanefî hem de Şafiî ekollerinin temsil ettiği zümrelere tasavvufun Sünnî İslâm ilkelerine uygunluğunu göstermeye çalışmıştır.⁹³

Serrâc gibi Ebû Tâlib el-Mekkî de tasavvuf öğretilerinin Hasan el-Basrî ve ardından gelenlerle titizlikle bozulmadan sürdürüldüğünü ve tasavvufun Hz. Peygamber ve

⁸⁷ Hanieh, *Sufi Orders*, 23.

⁸⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 95.

⁸⁹ Alexander Knysh, "Sufism", *The New Cambridge History of Islam: Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century*, ed. Robert Irwin (New York: Cambridge University Press, 2010), 4/74.

⁹⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 109-110.

⁹¹ Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti. 2018), 134

⁹² Kelâbâzî, Ebubekir Muhammed b. İshak, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 55-56

⁹³ Knysh, "Sufism", 75.

sahabenin gerçek geleneklerini yansıttığını belirtir.⁹⁴ Arberry, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb* adlı eserini Sünnî tasavvuf için genel bir tasarım inşa etme yolunda ilk ve çok başarılı bir girişim olarak tanıtmaktadır.⁹⁵

Hargûşî de *Tehzîbü'l-esrâr* adlı eserinin giriş kısmında eserin yazılış gayesini ifade ederken amacının sûflerin sahv halinde olmadığı sekr halindeki -Hargûşî bu hali ilme aykırı bir hal olarak görür- şatahâtlardan uzak durarak onların söz ve davranışlarını derlemeye çalıştığını ifade eder. Ele aldığı ilk konuda sûfleri tanımlarken sahte sûfleri yani sûfi görünenleri gerçek sûflilerden ayırır ve tasavvufun ilm-i zâhirle örttüştüğünü ortaya koymaya çalışır.⁹⁶ Hargûşî ayrıca hem medrese hem de hankâh kurmuştur. Hem mutasavvıf hem de fıkıhçı ve hadisçi olan Hargûşî, sûfler ve ulemâ arasındaki ilişkiyi düzeltmeye çalışmıştır.⁹⁷

Seleflerinden farklı olarak Sülemî, Melâmetiyye ve mistik Horasan geleneğine yakından aşinaydı. Sülemî sempati duyduğu bu geleneklere kitaplarında da yer verdi. Sülemî'nin entelektüel mirası tasavvuf çevrelerinde halen çalışılmakta olan tasavvuf bilimini en çok okunan ve en etkili eser olarak kabul edilen Kuşeyrî'nin meşhur *er-Risâle*'si de dahil olmak üzere tüm tasavvuf literatürünün temeli oldu.⁹⁸ O, *el-Mukaddime fit'-Tasavvuf* adlı eserinin "Tasavvufun Şartları" başlıklı son bahsinde bâtinî bir ilim olan tasavvufun zahire uygun olması gerektiğini ve sınırları Kur'an ve sünnetle çizilen tasavvufun bu sınırları dışında hareket eden temsilcilerinin tasavvuf çevresinden sayılamayacağını belirtmektedir.⁹⁹ Sülemî ayrıca tasavvufun inkar edilmesinin bilgi eksikliğinden ve hakikatini keşfedememelerinden kaynaklandığını belirterek karşı fikirlere de serzenişte bulunmaktadır.¹⁰⁰

Ebû Nuaym el-İsfahânî *Hilyetü'l-evliyâ* adlı eserini sûfleri onlara benzemeye çalışan sahte sûflilerden ayırmak ve sûflere muhalefet edenlerin suçlamalarına cevap vermek amacıyla yazdığını belirtir. İsfahânî, sûflerin arasında fâsıkların bulunduğunu ve zâhir ulemâsının bunları tenkitlerinde haklı olduklarını ancak fazilet sahibi sûfleri bunlardan ayırmak gerektiğini savunur. O, tasavvuf âlimleri tarafından tasavvufun sınırlarının çizildiğini ve bu sınırları aşanların sûflilerden sayılamayacağını belirtmiştir. Tasavvufun

⁹⁴ Knysh, "Sufism", 75.

⁹⁵ A. J. Arberry, *Tasavvuf: Müslüman Mistiklere Toplu Bakış*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 64.

⁹⁶ Hargûşî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *Ebû Sa'd el-Hargûşî (Zaman-Hayatı-Eserleri) ve Tehzîbü'l-esrâr*'ı, nşr, İrfan Gündüz (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doçentlik Tezi, 1990), 6-8.

⁹⁷ Omid Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2006), 99.

⁹⁸ Knysh, "Sufism", 76. Melamilik ile ilgili yazılan ilk kaynak için bk. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *er-Risaletü'l-Melamiyye (İslam Tarihinde İlk Melamet)*, haz. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1950); Melamiler hakkında geniş bilgi için bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmilik ve Melâmiler* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2017)

⁹⁹ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *el-Mukaddime fit'-Tasavvuf (Tasavvufa Giriş)*, thk. Yusuf Zeydan, çev. Ali Akay, (İstanbul: Harf Yayınevi, 2014), 101.

¹⁰⁰ Sülemî, *el-Mukaddime fit'-Tasavvuf*, 100.

sınırları Kur'an ve sünnetle çizilmiştir. Sûfler sahabe ve tabiûnun yolundan gitmektedir.¹⁰¹ Bu savunuyu kanıtlamak isteyen İsfahani tasavvuf önderlerinin hal ve davranışlarını anlatmayı amaç edindiği eserine diğer sûfi müelliflerinin aksine sahabeden başlamış ve tasavvuf ile ashop arasında bağlantı sağlamaya çalışarak tasavvufun bu dönemle başladığını, daha sonraki dönemlerde gelişerek devam ettiğini kanıtlamaya çalışmıştır.¹⁰² O, diğer sûfi müelliflerinden farklı bir şekilde izlediği bu yöntemle tasavvufu İslâm'ın ilk yıllarıyla ilişkilendirerek sonradan üretilen bir hareket olduğu üzerinden yapılan eleştirilere karşı meşruiyetini sağlamaya çalışmıştır.

Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb* adlı eserini tasavvuf ilmini yok olup gitmekten kurtarmak ve sahte sofuların artması sebebiyle tasavvufu açıklamak gayesiyle yazdığını belirtir. Hücvirî bu gaye ile tasavvufu açıklarken sahte sofuların tasavvufu ile ilgisinin bulunmadığını ve tasavvufun Kur'an ve sünnete bağlı olduğunu açıklamaya çalışmıştır.¹⁰³

Kuşeyrî ve Gazzâlî'nin Sünnî tasavvuf savunuları bu fikri nihyete erdiren çalışmalar olmuştur. Kuşeyrî'nin çalışması tasavvufun Sünnîliği ve zâhir ulemâsıyla uzlaşma noktasında kısmen -özellikle Şafîi-Eş'arî çevrede- başarılı olurken Gazzâlî bunu Selçuklu Devleti'nin de desteğiyle nihyete erdirmiştir. Ancak bu başarı tabii ki de yalnızca bu iki sûfiye mal edilemez. Bu süreçte Ebû Ali ed-Dekkâk, Ebû'l-Hasen es-Sîrcânî, Ebû Halef et-Taberî, İbnü'l-Kayserânî, Ebû Ali Fârmedî, Ebû Sa'd ve ismini saymadığımız pek çok sûfi fikirleri ve faaliyetleriyle etkili olmuşlardır.

XI. yüzyılda yaşanan bazı hadiselerde uzlaşma yönünde emarelere rastlanmaktadır. Ebû Ali ed-Dekkâk'ın medresesi bulunmaktaydı ve Şafîi ulemâ ile de yakınlık kurmuştu.¹⁰⁴ Ebû Sa'd Selçuklu devletinden aldığı destekle sûfler için ribâtlar inşa ediyordu.¹⁰⁵ Kuşeyrî'nin oğlu sûfi Ebû Nasr, Bağdat medreselerinde vaazlar veriyordu.¹⁰⁶ Bu durum XI. yüzyılda uzlaşmanın başladığını ve Kuşeyrî ve Gazzâlî gibi sûfler tarafından da nihyete erdirildiğini göstermektedir.

Sonuç

Tasavvufun teşekkül sürecinde sûflerin yaşadıkları baskıları ve bu baskı ortamında oluşturmaya çalıştıkları tasavvuf ilmini konu edindiğimiz bu çalışmamızda dönemin fikri yapısını eldeki kaynakların niteliğini de dikkate alarak incelemeye çalıştık. Bu yaklaşımımızla bazı sonuçlara ulaştık.

¹⁰¹ İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ*, 1/29-30, 46-51.

¹⁰² Osman Türer, "Hilyetu'l-Evliyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/51.

¹⁰³ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 72-81.

¹⁰⁴ Recep Uslu, "Ebû Ali Dekkak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/112.

¹⁰⁵ Muhammed b. Turtûşi, *Sirâcu'l-Mülûk (Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair)*, ed. Erhan Güngör, haz. Said Aykut (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 377.

¹⁰⁶ Kıvâmu'ddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî el-Bündari, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: TTK Yayınları, 2016), 51.

Çalışmamızda ulaştığımız önemli sonuçlardan biri Başer'in de üzerinde ısrarla durduğu üzere tasavvufa yönelik baskıların bir devlet politikası olmadığıdır. Tasavvufa yönelik baskı örneklerine çoğunlukla sûfi müelliflerin kaynaklarından ulaşmaktayız. Sûfi kaynaklarında dahi devlet tarafından sûfilere yönelik Gulâmu Halîl hadisesi ve Hallâc'ın idamı dışında ciddi bir vakaya rastlanmamaktadır. Gulâmu Halîl hadisesinde etkili bir vaizin saraydaki nüfuzunu kullanarak sûflerin yargılanmasına sebep olduğunu ifade etmiştik. Hallâc-ı Mansûr hadisesi hakkında ise sûfi kaynakları dışında diğer çevrelerin kaynaklarından da bilgi edinebiliyoruz. Bu kaynakların da aktarımlarıyla Hallâc'ın idamının sebeplerine yönelik hükümler günümüzde dahi farklılaşmaktadır. Kanaatimiz fikirlerinin oluşturduğu rahatsızlık bir yana oluşturduğu siyasi tehdidin idamında daha önemli bir hususu oluşturduğu yönündedir.

Sûfilere karşı bakı hadiseleri Abbâsîler'den sonra da yaşanmıştır. Ancak belirttiğimiz üzere bu baskılar mihne sürecindeki gibi topyekûn bir sufi karşıtlığı olarak gelişmemiştir. Tepkiler sûflerin bireysel söz ve davranışlarına yönelik olmuştur.

Baskı örneklerinde de gördüğümüz üzere tasavvufun teşekkül devrinde diğer zümreler tarafından hoş karşılanmadığı görülmektedir. Bunda tasavvufun metot itibarıyla zâhirî ilimlere veya ulemâyâ ters gelen yanlarının olması etkilidir. Ancak sûfler de kendilerini bâtinî alanda yetkin, zâhir ehlini ise eksik görmeleriyle bu zümreleri eleştirmektedir. Bu karşıtlık, tanınma safhasındaki tasavvufun ve onun temsilcilerinin reddedilmesi ve buldukları toplumdan dışlanmasıyla sonuçlanmıştır.

Sûfler yaşanan baskı hadiselerinin ardından kendilerini öncesinde tam ifade edemediklerini düşünerek Sünnî çevreye tasavvufun Ehl-i sünnet çizgisinde olduğunu ispatlamaya çalıştılar. Serrâc'ın *el-Lüma'sı*, Kelâbâzî'nin *et-Ta'arrufu*, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb'u*, Hargûşî'nin *Tehzîbü'l-esrâr'ı*, Sülemî'nin *el-Mukaddime fit-tasavvuf'u* İsfahânî'nin *Hilyetu'l-evliyâ'si*, Hücvirî'nin *Keşfu'l-mahcûb'u*, Kuşeyrî'nin *Risâle'si* ve nihayetinde Gazzâlî'nin *İhyâ'sı* bu savununun en temel eserleridir.

Sûflerin tasavvufun Ehl-i sünnet çizgisinde olduğu savunusuna yönelik kaleme aldığı eserler ve bu yöndeki ifadeleri kendilerine karşı oluşan tepkilere son verme isteklerini ve uzlaşma çabalarını ortaya koymaktadır. Bu çabalar asıl konumuzu teşkil eden tasavvuf ilminin oluşumunun baskılarla bağlantısını da ortaya koymaktadır. Şüphesiz sûfi müelliflerinin hemen hepsinin eserlerinde baskı hadiselerine ve sahte sûfilere vurgu yapmalarının bir amacı vardır. Sûfler İsfahânî'nin de ifade ettiği üzere baskıların haklı gerekçelerinin olduğunu kabul ederken bunun sorumlusunun sahte sûfler olduğunu belirtmektedirler. Sûflerin bu tavrı tasavvufu diğer İslâmî ilimler arasına yerleştirme uğraşının bir yansımasıdır. Sûflerin uzlaşmacı tavırlarıyla tasavvufu İslâmî ilimler arasına yerleştirme uğraşı ve Şafî-Eş'arî âlimlerin tasavvuf çevresiyle yakınlaşmaları neticesinde XI. yüzyılda uzlaşma büyük oranda sağlanmıştır. Sûfi medreselerinin oluşumu, sûflerin Gazne Devleti'nden ve Selçuklu Devleti'nden destek görmeleri ve kurulan medreselerde ders verebilmeleri gibi gelişmeler uzlaşmanın büyük ölçüde sağlandığını göstermektedir. Sûflerin İslâm toplumunun hamisi hüviyetini kazanan Selçuklular tarafından gördüğü

destek ve Sünnî çevreye dahil edilmeleri gibi hususlar ayrıca incelenmesi gereken pek değerli bir çalışmayı gerektirmektedir.

Kaynakça | References | مصدر

- Affî, Ebu'l-Alâ. *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*. çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Akbaş, Murat. *XI. Ve XII. Yüzyılda Nişabur*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Arberry, A. J. *Tasavvuf: Müslüman Mistiklere Toplu Bakış*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Ateş, Süleyman. "Cüneyd-i Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsîr Okulu*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1974.
- Attâr, Ferîdüddin. *Tezkiretü'l-Evliyâ*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2017.
- Avfî, Sedîdeddîn Muhammed. *Câmî'ü'l-Hikâyât Tercümesi*. çev. Nazîr İbrâhîm. haz. Müjgân Çakır. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2019.
- Bağdadî, Abdülkahir. *el-Fark Beyne'l-Fırak (Mezhepler Arasındaki Farklar)*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Başer, Hacı Bayram. "Klasik Dönem İslam Toplumunda Sûfiler ve Siyaset: Karşılıklı Etkileşimlerin Tasavvufun Gelişimindeki Rolü Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Tarihten Günümüze Sûfî-Siyaset İlişkileri*. ed. Salih Çift - Takyettin Karakaya. haz. İsmail Kurt. 49-116. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Bilgin, Mustafa. "Ebû Osman el-Mağribî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/208-209. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Böwering, Gerhard. "Zulme Uğrayan ve İlhadla Suçlanan İlk Sûfiler". çev. Abdurrezzak Tek. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Haziran 2003), 361-384.
- Brockelman, C. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. 1. Cilt (1-3. Kısımlar). Ankara: AÜ Basımevi, 1964.
- Bündari, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî. *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: TTK Yayınları, 2016.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefahâtü'l-Üns (Evliya Menkıbeleri)*. terc. Lâmiî Çelebi. haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Demirci, Mehmet. "Ebû Saîd el-Harrâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/222-223. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Demirli, Ekrem. "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi". *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (Nisan 2016), 1-29.
- Demirli, Ekrem. "Tasavvufun Bir Din Bilimi Haline Gelmesi: Ümmi Geleneğin Dönüşme Süreci ve Nesnel Bilim Alanının Genişlemesi", *Balkan Çalışmaları Dergisi* 1/1 (Aralık 2021), 7-37.
- Erginli, Zafer. "İlk Zâhidlerin Siyasetle İlişki Biçimlerinin Tasnifi Mümkün Müdür?".

- Tarihten Günümüze Süfi-Siyaset İlişkileri*. ed. Salih Çift - Takyettin Karakaya. haz. İsmail Kurt. 117-174. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Ess, Josef Van. "Tasavvuf ve Muhalifleri: Statüler, Mihneler ve Dönüşümler Üzerine Düşünceler". çev. Zafer Erginli. *Doğuşundan Günümüze Tasavvufa Dair Tartışmalar: On Üç Asırlık İhtilaf ve Mücadele*. ed. Frederick De Jong - Bernd Radtke. haz. Salih Çift. 17-32. Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Furat, Ahmed Subhi. "Ebû Bekr eş-Şiblî (V. 334-945)". *İslâm Medeniyeti Dergisi* 15 (Ekim 1968), 12-13.
- Goldziher, Ignaz. "İslâmiyetin İlk Zamanlarında Zühd". çev. Hayrani Altıntaş. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (1981), 539-546.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Melâmîlik ve Melâmîler*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2017.
- Gürer, Dilaver. "ŞİBLÎ, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/125-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hanieh, Hassan Abu. *Sufism and Sufi Orders: Gods Spiritual Paths Adaptation and Renewal in the Context of Modernization*. Amman: Friedrich-Ebert-Stiftung Publis, 2011.
- Hargûşî, Ebû Sa'd Abdulkerim b. Muhammed. *Ebû Sa'd el-Hargûşî (Zaman-Hayatı-Eserleri) ve Tehzîbü'l-esrâr'i*. nşr. İrfan Gündüz. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doçentlik Tezi, 1990.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni: İslam'ın Klasik Çağı*. çev. Berkay Ersöz. 3 Cilt. Ankara: phonix Yayınevi, 2017.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- İbn Haldun. *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- İbnü'l-Cevzî. *Telbîs-i İblîs (Şeytanın Ayartması)*. çev. Savaş Kocabaş. İstanbul: Elif Yayınları, 2003.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târih (İslâm Tarihi)*. çev. Ahmet Ağırakça vd. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016.
- İmam Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ (Halifeler Tarihi)*, thk. Cemal Mahmud Mustafa, çev. Abdullah Gündüz, (İstanbul: Asalet Yayınları, 2019).
- İmam Şârânî. *Tabakatü'l-Kübrâ (Evliyalar Ansiklopedisi)*. çev. Abdulkadir Çiçek. 2 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2017.
- İsfahânî, Ebu Nuaym. *Hilyetu'l-Evliyâ ve-Tabakatu'l-Asfiyâ*. çev. Hüseyin Yıldız vd. 12 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık 2015.
- Islamic Mysticism Contested: Thirteen Centuries of Controversies and Polemics*. ed. Frederick De Jong - Bernd Radtke. Leiden: Brill, 1999.
- Kandemir, M. Yaşar. "Gulâmu Halîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/187. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan. İstanbul: İBÜ Yayınları, 2017.
- Kelâbâzî, Ebubekir Muhammed b. İshak. *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*. haz. Süleyman

- Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Knysh, Alexander. "Sufism". *The New Cambridge History of İslam: İslamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century*. ed. Robert Irwin. 4. Cilt. New York: Cambridge University Press, 2010. 60-104.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risâlesi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumları Tarihi*. çev. Yasin Aktay. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2016.
- Malamud, Margaret, "Orta Çağ Nişabur'unda Tasavvufî Teşkilatlar ve Otorite Yapıları", çev. Hicret Karaduman, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]* 16/16 (Aralık, 2019), 217-242.
- Massignon, Louis. *La Passion de Hallaj, martyr mystique de'l-Islam*. 1-2. Paris: Geuthner, 1922; 1-4, Paris: Gallimard, 1975.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kâtü'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*. çev. Muharrem Tan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Melchert, Christopher, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din - Yorum - Dindarlık*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Ya'kub b. el-Hâzin, *Tecâribü'l-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, haz. Mehmet Şeker vd, 2 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 2016.
- Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist (İlk Dönem İslâm Kültür Atlası)*. çev. Mehmet Yolcu vd. ed. Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- Nicholson, Reynold A. *Tasavvufun Menşei Problemi*. çev. Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Ocak, Ahmet. "Selçuklular Döneminde Bağdat ve Çevresinde Tasavvuf Hareketleri". *Irak Dosyası*. haz. Ali Ahmetbeyoğlu vd. 1/87-108. İstanbul: Tatav-Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2003.
- Râzî, Fahreddin. "İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn Ve'l-Müşrikîn". çev. Faruk Sancar, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/2 (2009), 235-274.
- Safi, Omid. *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Inquiry*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2006.
- Schimmel, Annemarie. *Hallac "Kurtarın Beni Tanrıdan"*. çev. G. Ahmetcan Asena. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2018.
- Schimmel, Annemarie. *İslâmın Mistik Boyutları*. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti. 2018.
- Serrâc, Ebû Nasr. *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu)*. haz. H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhab b. Alî Abdilkâfî, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam (Makamlar ve Meslek Ahlâkı)*, ed. Halit Özkan, haz. Harun Yılmaz – Muhammet Enes Midilli, İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *el-Mukaddime fit'-Tasavvuf (Tasavvufa Giriş)*, thk. Yusuf Zeydan, çev. Ali Akay, İstanbul: Harf Yayınevi, 2014.

- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *er-Risaletü'l-Melamiyye (İslam Tarihinde İlk Melamet)*. haz. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1950.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Tabakâtu's-Sûfiyye (İlk Zâhid ve Sûfler)*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2018.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Târîhu's-Sûfiyye ve bi-zeylihî Mihanu's-Sûfiyye*. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. "Sülemî'nin Mihanu's-Sûfiyye'si: İnceleme ve Tercüme". çev. Hikmet Konur. *AKADEMİAR Dergisi* 8 (Haziran 2020), 47-62.
- Tatçı, Mustafa. Yunus Emre Dîvânı İnceleme. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 2005.
- Turtûşî, Muhammed b. *Sirâcu'l-Mülûk (Siyaset Ahlâkı ve İlkelerine Dair)*. haz. Said Aykut. ed. Erhan Güngör. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Türer, Osman. "Hilyetü'l-Evliyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Uludağ, Süleyman. "Hallâc-ı Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. "Şathiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/370-371. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uludağ, Süleyman. "Tercümeye Giriş". *Doğuşundan Günümüze Tasavvufa Dair Tartışmalar: On Üç Asırlık İhtilaf ve Mücadele*. ed. Frederick De Jong - Bernd Radtke. haz. Salih Çift. XVII-XXII. Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Uslu, Recep. "DEKKAK, Ebû Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/112. İstanbul, TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993.
- Zerrinkub, Abdülhüseyin. *Tarihsel Perspektifiyle İran Tasavvufu*. çev. Nurcan Altun. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014.